ЕЙДОС

Альманах теорії та історії історичної науки

Частина 2
(appendix)

Андрєєв Віталій.
Історія однієї зниклої праці або про те, що відбувається із знищеними рукописами *(робота Д.Дорошенка „Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи»”)*
Дорошенко Дмитро.
Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи»

Випуск 2

Київ
2006

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редакційної Колегії.

Відповідальність за точність цитувань несе Автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, к.504
E-mail:
institute@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

ISBN 966-02-4151-8
966-02-4153-4

Національна академія наук України

Інститут історії України

Е Й Д О С Ε Ἴ Δ Ο Σ

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 2

Андрєєв Віталій
Херсон

Історія однієї зниклої праці або про те, що відбувається із знищеними рукописами *(робота Д.Дорошенка „Дмитро М.Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи»”)*

> В печке ревел огонь, в окна хлестал дождь. Тогда случилось последнее. Я вынул из ящика тяжелые списки романа и черновые тетради и начал их жечь. Это страшно трудно делать, потому что исписанная бумага горит неохотно.
>
> ***Михаил Булгаков.*** *Мастер и Маргарита*

Коли відбуваються дивні та загадкові події, то у їх очевидців часто виникає бажання якомога скоріше розповісти про них іншим, незважаючи на небезпеку бути висміяними. Можливо саме такому прагненню і зобов’язана поява даного тексту, що народився в результаті вивчення одної, на мій погляд, незвичайної історії. Той хто тривалий час займався дослідницькою працею знає наскільки багато непояснених подій відбувається під час роботи історика з архівними документами, його «контакту» з минулим. Як мисливці або рибалки біля багаття, так і дослідники за кавою (або чимось міцнішим) чи сигаретою розповідають про них в своєму колі, але не вважають за потрібне посвячувати в це сторонніх. Втім, усе по порядку...

Років десять тому, досліджуючи життя і наукову творчість відомого українського історика Дмитра Івановича Дорошенка (1882-1951), під час своїх пошуків в київських архівах, я натрапив, як з’ясувалося згодом, на ще неопубліковану роботу вченого – «Дмитро М.Бантиш-Каменський і його „Исторія Малой Россіи”». Ця праця Д.Дорошенка виявилася цікавою для мене не тільки з огляду на те, що належала до історіографічного доробку вченого (теми мого дисертаційного

дослідження) і залишалася ще не введеною у науковий обіг, а й своєю історією, тими, іноді, навіть містичними обставинами, що складалися навколо неї. Але тоді, багато чого не знаючи, скопіювавши в архіві працю, я з захопленням першовідкривача та радістю запального неофіта взявся за благородну справу повернення до наукового обігу спадщини відомого метра української історіографії. Згодом з'ясувалося, що зробити це не так вже й просто. Як мені стало відомо, ще сам Д.Дорошенко протягом тривалого часу безрезультатно прагнув опублікувати свій текст. І ось через сімдесят років я знов вперто, але марно намагався видати цю роботу Дмитра Івановича. Незважаючи на досить велику кількість спроб все складалося саме так, що вона й досі залишається неопублікованою. Не знаю, чи то Д.Дорошенко був недостатньо наполегливим, чи може я у своїх діях був надто млявим, але і сьогодні вже в котре я роблю спробу... Чи вдалою вона виявиться на цей раз? Це стає вже просто цікавим!

* * *

Постать і наукова спадщина Д.М.Бантиш-Каменського здавна привертали увагу Д.Дорошенка. З його творчістю майбутній історик познайомився ще у дитинстві в родовому маєтку Дорошенків на Глухівщині, на хуторі свого діда Якова. У «Моїх споминах про давнє-минуле» він згадує про велику українську бібліотеку, що зібрав його дід, де серед багатьох цінних видань була й «Исторія Малой Россіи»[1]. Вперше ж до серйозного вивчення життя та творчості Д.Бантиш-Каменського Д.Дорошенко звернувся на сторінках «Огляду української історіографії» (Прага, 1923). Дослідник доволі високо оцінив автора «Історії»: «...він перший вдався до архівних студій і став використовувати матеріали державних архівів, хотів надати своїй праці заокругленої цілості, повної історії України»[2].

Пізніше повернення до постаті Д.М.Бантиш-Каменського та його творчості, як вказує сам Д.Дорошенко, мотивувалося ювілейними датами – 100 років з часу появи в 1822 р. «Історії Малої Росії» та 75 років з часу смерті її автора в 1850 р., які у тогочасній науковій літературі залишилися за межами уваги дослідників. До того ж, в українській історіографії не було спеціальної розвідки про

[1] *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле. – Вінніпег, 1949. – С.4.
[2] *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: «Українознавство», 1996. – С.75-77.

Д.Бантиш-Каменського та його «Історію» і тому вчений взявся заповнити цю лакуну[3].

Інтерес Д.Дорошенка, як історика-державника, до праці Д.Бантиш-Каменського і обставин її появи збільшувало і те, що «Історія» «постала під впливом і спільній участі цілого ряду осіб» – гуртка українських панів початку XIX ст., в середовищі яких були сильні прояви самостійництва. Дослідник писав: «А ці прояви були більш чисельні і значні, ніж наша публіка собі уявляє»[4]. Отже, як історик-державник він не міг обминути праці Д.Бантиш-Каменського, яка, на його думку, «була актом, який мав піддержати й пригадати сучасному поколінню українську державно-історичну традицію»[5].

Крім того, у листуванні Д.Дорошенка з В.Липинським та М.Грінченко знаходимо ще й вказівки на більш прозаїчні обставини, звернення Д.Дорошенка до роботи «про Бантиша». Так, бачимо, що за це він мусив взятися, щоб виправдати своє обрання у дійсні члени Наукового товариства ім. Шевченка у Львові[6].

* * *

Працю «Дмитро М.Бантиш-Каменський і його „Исторія Малой Россіи"» було написано в 1925 – на початку 1926 рр. Її цікава історія простежується за епістолярною спадщиною вченого, згадкам про неї в роботах українських істориків та самого Д.Дорошенка, а також архівним матеріалам.

Перша відома звістка про цю розвідку з'являється у листі Д.Дорошенка до В.Липинського (від 15 березня 1924 р.). Тут він пише, що збирає матеріали про Д.Бантиш-Каменського та його твір, що обіцяв надрукувати результати своєї роботи на сторінках Ювілейного Збірника Наукового Товариства ім. Шевченка. Втім, додає він, що з більшим би задоволенням «бачив її на сторінках Хліборобської України, тим більше, що Наукове Т-во нічого не робить, щоб улекшити мені працю, ані книжок не позичає, ані справок не дає»[7]. В 1920-ті рр. Д.Дорошенко і В.Липинський досить тісно й плідно співпрацювали, в

---

[3] Корректура и рукопись «Д.М.Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи»». – ЦДАВО України. – Ф.4186. – Оп.І. – Спр.3. – Арк.73.

[4] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії/ Заг. ред. Є.Зиблікевич. – Т.6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського/ Ред. І.Коровицький. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – С.140.

[5] Корректура и рукопись «Д.М.Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи»». – ЦДАВО України. – Ф.4186. – Оп.І. – Спр.3. – Арк.128.

[6] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – С.140.

[7] Там само. – С.74.

тому числі і над випуском «Хліборобської України». Як відомо, вдалося видати лише п’ять випусків цього журналу, що став результатом їх спільної роботи[8]. У згаданому ж листі до В.Липинського мова йде про шосту книжку «Хліборобської України», яку вони разом готували до друку.

В січні 1925 р. історик вже активно працював над розвідкою про Д.Бантиш-Каменського. Так, з листа Д.Дорошенка до М.Грінченко (від 5 січня 1925 р.) можна бачити, що він писав «такий собі історіографічний нарис, бо досі в нашій літературі не було»[9]. Дещо згодом, в листі до В.Липинського (від 28 лютого 1925 р.) він повідомляв, що пише «монографійку про Бантиш-Каменського» і вказував, що хоче відмітити роль князя М.Репніна та гуртка українських патріотів у створенні «Історії Малої Росії»[10]. Пізніше, на початку березня 1925 р., Д.Дорошенко приймає остаточне рішення друкувати свою роботу на сторінках «Хліборобської України» і висловлює бажання закінчити «свого Д.Бантиш-Каменського» до літа[11]. З листа до М.Грінченко (від 1 листопада 1925 р.), бачимо, що працювати він закінчив влітку-восени 1925 р.[12].

Робота над «Історією Малої Росії» Д.Бантиш-Каменського проходила у складних умовах емігрантського життя в Чехословаччині. В липні 1924 – червні 1925 рр. Д.Дорошенко з дружиною мешкав у селі Добжиховіце (під Прагою). Звідси він, майже щодня, потягом їздив до Праги, де читав лекції в Українському вільному університеті (УВУ) та педінституті, що забирало багато часу і сил. Побутова невлаштованість на еміграції не сприяла плідній праці історика. Проте, він вважав, що хоч «в трудних обставинах, але працювати ще можна», бо «рідко хто має таку хату, де б міг працювати»[13]. Заважав роботі і стан здоров’я, а особливо його дружини Наталі Михайлівни. Так, Дмитро Іванович писав: «От так наше життя проходить під знаком хвороб! Та й поза тим похвалитись нема чим»[14].

---

[8] *Антонович М.* В.Липинський і Д.Дорошенко (До наукової співпраці двох великих істориків)// Український історик. – 1982. – №3-4 (75-76). – С.10.

[9] З епістолярної спадщини Д.І.Дорошенка. Листи Д.І.Дорошенка до М.М.Грінченко (1923-1926)// Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С.232.

[10] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – С.140.

[11] Там само. – С.137-138.

[12] З епістолярної спадщини Д.І.Дорошенка. Листи Д.І.Дорошенка до М.М.Грінченко (1923-1926)// Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – С.248.

[13] Там само. – С.242.

[14] Там само. – С.247.

Безперервні хвороби дружини змушували вченого більше «справлятись за санітара чи за сиділку, ніж за свої діла»[15]. Сам вчений також нерідко хворів, на що і скаржився у листі до В.Липинського, що через хвороби навіть нормально писати не може[16]. Окрім цього, не надавало оптимізму і хитке становище українських наукових установ у Чехословаччині та зменшення заробітної платні.

Праця над «Бантишем» йшла у Д.Дорошенка повільно, і це не зважаючи на те, що він мав дуже «скоре перо». Роботу затримувало й те, що вчений в цей час працював над історією України 1918 р. та історією чеської літератури[17], готував до друку свій університетський курс «Огляд джерел історії України (козацького періоду)», переробляв для нового видання свою давню публікацію «По рідному краю»[18]. Також великою перешкодою, яка завдавала багато клопоту, був брак літератури та джерел. Історик писав: «Лихо тут з книжками, – нічого нема з джерел. Якби в мене була під рукою моя київська бібліотека, то почував би себе щасливим»[19]. Втім, незважаючи на труднощі, Д.Дорошенко добре впорався з тими завданнями, які ставив перед своїм дослідженням.

Далі у вченого почалися клопоти з виданням роботи. В листі до В.Липинського від 7 березня 1926 р. Д.Дорошенко запитує, чи вийде до кінця року шоста книжка «Хліборобської України» і якщо ні, то просить дозволу надрукувати роботу про Д.Бантиш-Каменського у другому томі Наукового Збірника УВУ. Обставини склалися так, пише він, «що в мене нічого іншого нема», «а Університетський Збірник оце зараз починаємо друкувати і мені треба щось туди дати»[20]. Відповідь В.Липинського на цей лист нам невідома, але вже 30 березня 1926 р. Д.Дорошенко писав до нього, що роботу «про Бантиша» він умисне притримає на місяць-півтора з уваги на те, що вийде шоста книга «Хліборобської України». Тоді ж історик згадує про обсяг праці, який «буде аркушів два і пів, я саме тепер кінчаю його переписувати»[21]. Як відомо, шоста книга «Хліборобської

---

[15] Там само. – С.232.

[16] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – С.206.

[17] З епістолярної спадщини Д.І.Дорошенка. Листи Д.І.Дорошенка до М.М.Грінченко (1923-1926). – С.226.

[18] *Коровицький І.* Дмитро Дорошенко// *Липинський В.* Твори. Архів. Студії/ Заг. ред. Є.Зиблікевич. – Т.6: Листи Дорошенка до Вячеслава Липинського/ Ред. І.Коровицького. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – С.XXI.

[19] З епістолярної спадщини Д.І.Дорошенка. Листи Д.І.Дорошенка до М.М.Грінченко (1923-1926). – С.225.

[20] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – С.206.

[21] Там само. – С.211-212.

України» ніколи не побачила світ, а плани історика надрукувати на її сторінках свою роботу так і не здійснилися.

В 1927 р. з'явилася нова нагода для публікації – Д.Дорошенко одержав запрошення від Академії Наук з Радянської України взяти участь у святкуванні ювілею академіка Д.Багалія, з нагоди 40-річчя його професорської і 50-річчя наукової діяльності. Він надіслав свою роботу до «Записок Історично-Філологічного Відділу Академії Наук», де повинен був вийти Ювілейний Збірник на пошану Д.Багалія. Втім, її не було надруковано і тут, як писав сам Д.Дорошенко, «з причин ані від мене, ані від редакції „Записок" Академії незалежних»[22]. Отже, це були причини виключно ідеологічного характеру (на що ще міг розраховувати в радянській Україні політичний емігрант, колишній міністр закордонних справ в гетьманському уряді?). Так, сам Дмитро Іванович у листі до В.Липинського писав: «...вийшло 3 томи збірника, разом 2045 ст. друку. Бачив я ці томи. Багато там цікавого, мого Бантиша нема. Як я чув, проти друку моїх статей взагалі інтерніював сам Скрипник. Чорт їх знає чому. Отже в збірнику надруковано статті Огієнка, Д.В.Антоновича, Яковлева, а моєї не можна. Значить, завдаю їм там більшого страху своїм іменем, як усі инші. Хай це буде для мене потіхою!»[23]. Згодом йому передали з Києва, «що видрукують таки Бантиша, але під псевдонімом». «Дожились ми, нічого сказати!» – обурювався Д.Дорошенко[24]. Проте, надії на публікацію були марними.

Сьогодні цей варіант праці, який вчений надіслав до Києва, зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. Вернадського (ф.318, спр.46) під назвою: «Д.М.Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой России» (стаття). Машинописна копія з друкованого видання», – що робить хибне враження, нібито дослідження вже опубліковано. Дев'яносто сторінок машинопису (робота мала не менш ніж 4 аркуша, але, на жаль, у неї немає закінчення), надруковано синім шрифтом, під назвою статті рукою автора написано: «Присвячено акад. Д.І.Багалієві на пошану 40-літнього ювілею його професорської й 50-ліття наукової діяльності»[25]. Там же зберігається й чернетка рецензії Д.Багалія від 26.03. 1927 р. на цю роботу[26].

---

[22] Корректура и рукопись «Д.М.Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи»». – ЦДАВО України. – Ф.4186. – Оп.І. – Спр.3. – Арк.73.
[23] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – С.273.
[24] Там само. – С.279.
[25] «Дмитро М.Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи» (стаття). Машинописна копія з друкованого видання». – НБУ. ІР. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.46.
[26] Рецензія Багалія Д.І. на роботу Дорошенка. – НБУ. ІР. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.47.

Втім, Д.Дорошенко в 1929 р. у Науковому збірнику Наукового педагогічного інституту в Празі видав свою статтю «Князь М.Репнін і Дмитро Бантиш-Каменський», про яку писав: «Нарис, який тут подано до друку, становить один з розділів моєї більшої праці про життя й діяльність Д.Бантиш-Каменського, досі ще не опублікованої»[27]. Сьогодні ця студія, яка присвячена головним чином князю М.Репніну, його діяльності та ролі у появі «Історії» Д.Бантиш-Каменського, вважається фахівцями «однією із цінніших історіографічних праць дослідника»[28].

Що ж до подальшої історії праці – Д.Дорошенко продовжував надсилати нові її редакції до різних видань. Навіть у список літератури у двохтомному «Нарисі історії України» (1932), в надії що її буде таки надруковано, ним було включено позицію – «Д.Дорошенко. Д.Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи» Ужгород, 1932»[29]. Втім, у бібліографії праць Д.Дорошенка 1942 р. вона вже відсутня[30].

В 1930-х рр. вчений ще сподівався видати роботу. Так, він надіслав її до львівських «Записок» і як можемо бачити з листа Д.Дорошенка до О.Оглоблина (від 29 листопада 1942 р.), одержав звідти «лише одну-єдину коректурну відбитку», зроблену восени 1938 р.[31]. У редакції текст був «скорочений рівно вдвоє і зведений до 64 сторін», – писав Д.Дорошенко. І знов працю не було надруковано – перешкодила війна: «...бісові галичани дотягли аж до війни, а потім прийшли більшовики, потім перестало існувати Наукове Товариство ім. Ш.», – розповідав історик[32]. Проте, вчений сподівався, що робота вийде виданням Українського наукового інституту в Берліні, але їй так і не судилося побачити світ.

У 1945 р. Д.Дорошенко мешкав у Празі. Залишаючи місто, при наближенні радянських військ, він не встиг вивезти свій особистий архів та ненадруковані праці, де знаходилась і «одна-єдина»

---

[27] *Дорошенко Д.* Князь М.Репнін і Д.Бантиш-Каменський (сторінка з українського життя першої четвертини XIX століття)// Праці Українського Високого Педагогічного Інституту імени Михайла Драгоманова. – 1929. – Т.І. – С.90.

[28] *Винар Л.* Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії// Український історик. – 1982. – №3-4 (74-75). – С.68.

[29] *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т.ІІ. – К.: «Глобус», 1992. – С.15.

[30] [*Дорошенко Д.*] Бібліографія праць проф. Д.Дорошенка за 1899-1942 рр. – Прага: Видання Ю.Тищенка, 1942. – 61 с.

[31] *Оглоблин О.* З листів Дмитра Дорошенка до О.П.Оглоблина// Український історик. – 1966. – №1-2 (9-10). – С.105.

[32] Там само. – С.105.

коректурна відбитка роботи про Д.Бантиш-Каменського. Цей архів було вивезено до СРСР і багато років він був засекреченим.

Сьогодні відбитка (з авторськими маргіналіями) зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф.4186, оп.1, спр.3) під назвою: «Д.М.Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи». Корректура и рукопись». Відбитка має обсяг – 64 сторінки, дві ілюстрації (зображення першого видання «Історії Малої Росії» та портрет Д.Бантиш-Каменського)[33].

Дослідження історика, хоч і не було опубліковано, але все ж таки привертало до себе увагу українських вчених. Так, з листів Д.Дорошенка до О.Оглоблина можемо бачити, що останній цікавився працею про Д.Бантиш-Каменського ще у 1942 р. (під час листування з Д.Дорошенком)[34]. Згодом, у своїй англомовній «Історіографії України (1917-1956)» О.Оглоблин писав, що монографія Д.Дорошенка, присвячена Д.Бантиш-Каменському, мусила вийти друком у науковому збірнику Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Проте, вона не вийшла через те, що весь наклад цього тому збірника було знищено радянською цензурою[35]. Значно пізніше, вже у 1966 р., О.Оглоблин писав, що бачив цю працю у коректурному примірнику (імовірно, її показував йому сам автор), і що вона не була надрукована, а її подальша доля невідома[36].

Таким чином, результати багаторічної праці Д.Дорошенка залишилися недоступними для широкого наукового загалу, окрім його виступів, присвячених творчості Д.Бантиш-Каменського. Так, він робив доповіді в Російському історичному товаристві у Празі, в Українському науковому інституті в Берліні[37], Історично-філологічному товаристві[38] та на з’їзді українських вчених у Празі[39] тощо.

---

[33] Корректура и рукопись «Д.М.Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи». – ЦДАВО України. – Ф.4186. – Оп.І. – Спр.3.

[34] *Оглоблин О.* З листів Дмитра Дорошенка до О.П.Оглоблина// Український історик. – 1966. – №1-2 (9-10). – С.105.

[35] *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography (1917-1956)// The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. – V.5-6. – No.4. – P.407.

[36] *Оглоблин О.* З листів Дмитра Дорошенка до О.П.Оглоблина// Український історик. – 1966. – №1-2 (9-10). – С.105.

[37] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – С.212, 251.

[38] *Коровицький І.* Дмитро Дорошенко// *Липинський В.* Твори. Архів. Студії/ Заг. ред. Є.Зиблікевич. – Т.6: Листи Дорошенка до Вячеслава Липинського/ Ред. І.Коровицького. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – С.XXXIV.

[39] З епістолярної спадщини Д.І.Дорошенка. Листи Д.І.Дорошенка до М.М.Грінченко (1923-1926). – С.248.

На сьогодні ми маємо два варіанти роботи «Дмитро М.Бантиш-Каменський та його „История Малой России”». Головним чином вони співпадають, лише у тому, що зберігається в Інституті Рукопису, відсутнє закінчення, а той, що у ЦДАВО дещо скорочений редакцією (саме цю повну версію й пропонуємо увазі читача). Дослідження Д.Дорошенка подаємо зі збереженням мовних та граматичних особливостей авторського тексту.

* * *

Отже, текст готовий до друку – мій текст і текст Д.Дорошенка. Думаю, що і він і я – особи в цьому зацікавлені. Хочеться вірити, що до нас приєднається і читач. Саме від нього буде залежати, як довго проживе текст, а разом з текстом і пам’ять про Д.Дорошенка, Д.Бантиш-Каменського та ін. Хоча... це в тому випадку, якщо написане вдасться опублікувати. Втім, не будемо засмучуватись, адже було колись сказано: «Рукописи не горят»…

Дмитро Дорошенко

Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи»

I.

В українській науковій літературі* залишилися зовсім непомічені дві дати: 1822 р. – рік появи «Историі Малой Россіи» Д.Бантиша-Каменського, цього першого курсу української історії, що стояв на висоті вимог сучасної йому історичної науки, і 1850 р. – рік смерти її автора. Але може ми не будемо дивуватися такій неувазі до Бантиша-Каменського та до його «Историі» в теперішні часи, коли пригадаємо, що він узагалі не тішився увагою української історіографії. Досить сказати, що ми не маємо в нашій історіографії ані одної розправи, ні навіть статті присвяченої Бантишеві-Каменському. На сторінках «Кіевской Старини» за всі 25 років її істнування не присвячено йому ані однісенької замітки! Навіть 30 роковини смерти Бантиша (1888 р., на які відгукнулася «Русская Старина»[1] і «Всемірная Иллюстрація»[2] – «Кіевская Старина» збула абсолютною мовчанкою. Не будемо шукати причин такої неуваги української історіографії до пам'яти історика України, – скоріш за все вона була явищем зовсім випадкового характеру, але признаймо, що в нашій історіографії є велика прогалина: бракує спеціяльної розвідки про генезу першої систематичної історії України в XIX ст., уперше опертої на архівнім матеріялі, нема розвідки про джерела цієї історії, про спосіб їх

---

* Ця моя праця була прийнята свого часу до друку до «Записок Історично-Філогогічного Відділу Української Академії Наук», але не видрукована там із причин ані від мене, ані від редакції «Записок» Академії незалежних; друкується тепер із значними скороченнями. – *Д. Д.*

[1] «Русская Старина», 1888. XI.

[2] *П.Б[ыковъ]*. «Всемірная Иллюстрація», 1889. № 4.

використання, про значіння її в загальнім розвитку дослідів над українською минувшиною; нема й біографічного нарису про автора історії, нарису, який освітлював би нам його життя й обставини його праці. Може бути, що це занадто сміливо з мого боку, коли я беруся подавати нарис про життя і працю Бантиша-Каменського, сидячи за кордоном, далеко від бібліотек, які дали б змогу опрацювати тему якнайширше. Але я хотів би, щоб моя праця викликала хоч трохи цікавости й уваги до несправедливо забутого українського історика. Був ще один мотив, що спонукав мене написати цей нарис: приглядаючись до праці Бантиша-Каменського над історією України, не можна не спостерегти, що вона була задумана й виконана при спільній участи цілого ряду осіб, які належали до гуртка українських патріотів, що снували сміливі мрії про відбудування державної самостійности України. Таким чином, сама «Исторія Малой Россіи» була актом, який мав піддержати й пригадати сучасному поколінню українську державно-історичну традицію. Це ще збільшує наш інтерес до обставин, серед яких складалася Бантишева праця. На жаль, джерела, які є в нашому розпорядженню, дуже скупо задовольняють наш інтерес із цього погляду. Треба сподіватися, що старі архіви, які збереглися в Україні, згодом одкриють нам неодну таємницю і кинуть повне світло на змагання того гуртка українських патріотів, .що в їхньому окруженню й за їхньою допомогою писав Бантиш історію України.

Рід Бантишів – молдавського походження. Бантиші були споріднені з фамілією Кантемирів, з яких один, Дмитро Кантемир, підчас російсько-турецької війни 1711 р. став на боці Петра I і через те мусів емігрувати до Росії. Жінка Костя Бантиша, прадіда нашого історика, на запросини свого брата в других, князя Дмитра Кантемира, покинула 1717 р. Яси й виїхала до Росії з своїм восьмилітнім сином Миколою. Цей Микола Бантиш одружився в 30 рр. XVIII ст. з дочкою молдавського шляхтича Зертіс-Каменського, Ганною Степановною, рідною сестрою відомого московського архієпископа Амвросія, і додав до свого прізвища «Бантиш» ще й частину жіночого прізвища та й став називати себе Бантиш-Каменським. У Миколи Бантиш-Каменського народився 16 грудня 1737 р. в Ніжині син Микола. Фамілія Бантишів, видко, осіла на Україні, де знайшла собі другу батьківщину. М.М.Бантиш-Каменський по скінченні початкової науки в ніжинській грецькій школі вступив 1745 р. до Київської Могилянської Академії, де вчився до 1754 р., по чім на бажання свого дядька, єпископа Амвросія, переїхав до Москви і вчився якийсь час у Московській Духовній Академії, а потім у нововідкритому Московському Університеті, де й

скінчив курс 1762 р. Дуже здібний до мов М.М.Б.-К. вступив на службу до московського архіву Колегії Закордонних Справ і з того часу назавжди присвятив себе архівній справі й археографії.

Довгий час йому довелося працювати під проводом відомого Г.Ф.Міллера. 1800 р. М.М.Б.-Каменського призначено на посаду управителя архіву Колегії Закордонних Справ. На цій посаді залишився він до самої смерти, тобто до 1814р. М.М.Б.-Каменському належить цілий ряд дуже важних археографічних та історичних праць, серед яких особливе значіння для української історіографії має його розправа «Историческое извѣстіе о возникшей въ Польщѣ уніи». Книгу видано в Москві 1805 р. (404, 8°). Пізніше її перевидано вдруге 1864 р. у Вільні. М.М.Б.-К. був першорядний архівіст, глибоко відданий свойому ділу. Цю любов до архівної справи зумів він прищепити й своєму синові Дмитрові, пізнішому історикові України.

Дмитро Миколаєвич Бантиш-Каменський народився 5 листопада 1788 р. в Москві. Його мати вмерла, як він був іще малий, і батько віддав його – одинака – на виховання в родину сенатора А.Г.Теплова, де він засвоїв під керівництвом найкращих тодішніх педагогів не тільки загальні початкові відомості, але й – що було особливо важне для дальшої науки – кілька мов: французьку, німецьку, англійську, італійську й латинську. Коли хлопець підріс, батько забрав його додому й почав привчати до історичних студій. Син помагав батькові складати описи й реєстри архівних документів, робити «екстракти» з дипломатичних реляцій та листування, що переховувалися в Архіві; знайомився з славетними «портфелями» Г.Ф.Міллера. 1801 р. 13-літнього хлопця уже прийняли на посаду перекладчика при Архіві, а 1804 р. дістав він уже ранґу колежського асесора. 1803 р. юнак вже бачив свій твір надрукований, – це був переклад якоїсь комедії з німецького: «Случайный отецъ» (М. 1803), підписаний літерами Д.К.Б.[3]. 1806 р. вийшов його переклад роману Кеттена «Матильда или исторія крестовыхъ походові»[4].

1808 р. молодий Бантиш одержав дуже цікаве дипломатичне доручення: одвезти св. міро для сербських церков у подарунок від царя Олександра I. Це дало Бантишеві змогу побувати уперше на Україні, де він оглянув подорозі Київ, Ніжин, Кам'янець, Полтаву, а далі – в Молдавії, Волощині й Сербії. Літературним плодом цієї подорожі була Бантишева книжка «Путешествіе въ Молдавію, Валахію й Сербію»

[3] *С.А.Венгеровъ*. Критико-біографическій словарь русских писателей и ученыхъ, т. VI. – С. П. Б. 1897-1904, стор. 271.
[4] «Русская Старина», 1888, XI, стор. 516.

(Москва, ст. 192). 1812 р. Бантиш разом із батьком виїздив до Нижнього Новгороду, куди перевезено з Москви архіви на час французької окупації. По повороті слухав якийсь час лекцій у Московському Університеті.

По смерти батька (1814 р.) Бантиш переїздить до Петербургу, де вступає на службу до Колегії Закордонних Спраї. Він почав робити добру кар'єру. Йому давали цікаві для молодої людини доручення: одвезти до Парижу ратифікаційні грамоти мирного договору, бути присутним при російському представництві у Відні під час знаменитого Віденського Конгресу, нарешті 1816 р. його призначено на посаду аташе до російської дипломатичної місії в Неаполі. Але до Італії поїхати Бантишеві не довелося. Князь М.Репнін, саме тоді призначений «малоросійським» генерал-губернатором, намовив молодого дипломата їхати разом із ним на Україну з особливою метою – написати історію України; для цього обіцяв одкрити йому всі архіви. Бантиш прийняв цю пропозицію, взявши посаду урядовця для особливих доручень, залишаючись одначе на службі в Міністерстві Справ Закордонних. У Полтаві, резиденції кн. Репніна, перебув Бантиш-Каменський з 1816 до 1823 р. Вже в перші роки перебування на службі в кн. Репніна написав Бантиш свою історію України, що вийшла друком 1822 р. в Москві. Видко, що по написанні цієї книги Полтава втратила для Бантиша інтерес, тому 1823 р. він їде до Петербургу, але вже не вертається до дипломатичної служби, тільки вступає до Міністерства Юстиції. Подорозі він задержується на деякий час у Москві, де в червні того ж 1823 р. його вибирають дійсним членом «Общества исторіи и древностей россійскихь учрежденного при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ»[5], та бере участь у його засіданнях і дістає до розгляду та оцінки рукописи, що відносяться до української історії[6].

Ще перед від'їздом Бантиша з України, 23 квітня 1823 р., на внесок кн. Репніна нагороджено його за написання «Исторіи Малой Россіи» рангою статського совітника і втягнено в реєстр кандидатів на

[5] Див. «Труды и Лѣтописи Общества исторіи и древностей россійскихъ» ч. III, кн. II. Москва. 1827, ст. 16. Це Товариство (засноване 1815 р.) було за тих часів одинокою науковою інституцією, яка займалася також питаннями з української історії. До бібліотеки Т-ва надсилано з різних місць рукописи й матеріяли до української історії й археології. В «Трудах» Т-ва друкувалися статті й матеріяли про українську старовину.

[6] Пізніше Бантиш передав для друку до «Чтеній» багато з тих матеріялів, що служили йому за джерела для його Історії.

посаду губернатора. 1825 р. Бантиш дістав посаду губернатора в Тобольську.

З цього часу Бантиш назавжди втрачує безпосередній звязок з Україною, хоч не кидає зовсім історичної праці. На посаді тобольського губернатора (1825-1828) виявляє себе дуже діяльним і гуманним адміністратором (у відносинах, наприклад, до засланих на Сибір декабристів[7]). Але скоро Бантиш упав жертвою різних інтриґ та доносів людей, незадоволених його діяльністю; його усунули на якийсь час з посади. В провину йому поставлено і те, що він звелів розкопати могилу кн.Ол.Мєньшікова в Березові, одкрив домовину і зняв із шиї Мєнь-шікова хрест, який потім переслав нащадкові Мєньшікова, фаворитові царя Миколи, кн.А.С.Мєньшікову[8]. Перебуваючи в Москві, Бантиш використав вільний час на доповнення й друге видання своєї «Исторіи Малой Россіи». Реабілітований, він дістав знову губернаторську посаду у Вільні (1836) та за два роки покинув адміністраційну службу і вступив до «Департаменту Удѣловъ» на спокійну посаду, яка дала йому змогу посвятитись цілком своїй улюбленій історичній праці. В 1840-41 рр. виходить його «Собраніе біографій Россійскихь генералиссимусовъ и фельдмаршалові» (цікаве, між іншим тим, що в його ілюстрованні брав участь Т.Шевченко), а 1841 р. третє видання «Исторіи Малой Россіи». 1847 р. закінчує Бантиш видання своєї великої праці «Словарь достопамятныхъ людей русской земли». (Москва, 1836–1847) у 5 томах, які містять 631 біографій різних історичних діячів, серед яких чимало й українців; 1847 р. вийшло доповнення в 3 томах.

Помер Бантиш-Каменський 25 січня 1850 р. в Москві. Поховано його там же у Донському манастирі[9]. Свою родину він залишив без усяких засобів, окрім невеличкої платні, хоч займав посади дуже значні. Люди, що знали Бантиша особисто, залишили про нього дуже симпатичні спомини. Л.Ф.Львов, що знав його, як губернатора у Вільні, каже, що це був «человѣкъ очень умный, добрый и дѣльный,

---

[7] Див. *С.Венгеровъ*. Критико-библіографическій словарь, т. II., СПБ. 1891, стор. 92. і «Русская Старина», 1889, V, стор. 506.

[8] Див. про це статтю: Разрытіе могили кн. А.Д.Мєньшикова спустя сто лѣть послѣ его кончины. «Русск.Ст.», 1903, кн. 1., стор. 67-72.

[9] Біографичні відомости про Бантиша див. С.Венгеровъ, стор. 91-91, стаття В.Іконникова і «Русскій Біографическій Словарь», т.II, СПБ., 1900, стор. 460-468, стаття В.Штейна. Також стаття, писана правдоподібно В.Семевським, «Дмитрій Николаевич Бантышъ-Каменскій (1788-1850)» в «Русск. Стар.», 1888, XI., стор. 515-526, де подано й портрет. Біографічного нарису Б.Федорова у «Сѣв. Пчелѣ», 1850, № № 179–183 нам не довелось тепер побачити.

замѣчательной честности», якому можна дорікати хіба за надмірну скромность»[10].

Даючи огляд праць Бантиша на полі української історіографії, головно його «Историіи Малой Россіи», не можна не зупинитись ще й на постаті людини, яка була ініціятором видання «Историіи» Бантиша, і яка чимало приложила своїх зусиль і заходів, щоб українське громадянство першої половини XIX ст. дістало свою національну історію. Маю на думці князя Миколу Репніна, що закликав Бантиша до Полтави й доручив написати історію України[11].

В нашій історичній літературі, особливо на сторінках «Кіевской Старини», доволі широко й докладно висвітлено незвичайно принадну й симпатичну постать цього гуманного, освіченого й ліберального адміністратора, що щиро полюбив Україну, глибоко перейнявся інтересами її населення і багато попрацював для поліпшення долі й добробуту нижчих верств того населення – селян і козаків. Думаю отже, що в праці, присвяченій «Историіи Малой Россіи» Бантиша-Каменського, незайво буде пригадати хоча б головні риси діяльности кн. Репніна, якому ця «Історія» завдячує свою появу.

Князь Микола Григорович Репнін народився 1778 р. Батьком його був генерал-адьютант князь Григорій Семенович Волконський, мати – княгиня Олександра Миколаївна з роду Репнінів, дочка відомого фельдмаршала М.В.Репніна. З уваги на вигаснення роду Репнінів, цар Павло наказав 1801 р. молодому кн. Миколі Гр. Волконському йменуватися князем Репніном, щоб збереглося прізвище його славного діда по матері. Другий брат, Сергій Григорович (відомий декабрист), залишився з батьковим прізвищем Волконський. Микола Репнін проходив військову службу в лейбґвардії Ізмайлівському полку, брав участь у кампанії 1805 р. і під Австерліцом був поранений і взятий у полон[12]. 1809 р. його призначили послом при вестфальському дворі,

---

[10] Изъ воспоминаній, «Русск. Архивъ», 1885, I., стор. 52.

[11] На потребу дослідження біографії кн.Репніна й з'ясування його зв'язків із українським рухом двічі вказував М.Драгоманов: вперше – 1878 р., прохаючи тих, «хто може це зробити», зібрати звістки про зв'язок між трусом у П.Артемовського-Гулака в часі польського повстання й неласку царя Миколи до Репніна, також «про взаємини тодішнього українства й кн. Репніна та його козацтва (див. «Громада» № 2, стор. 504); удруге 1892 р. в «Листах на Наддніпрянську Україну», кажучи, що «про Репніна час би вже було опублікувати більше звісток» («Листи», вид. 1915 р., стор. 24). Він згадує про обвинувачення Репніна в «україно-козакофільстві» й цитує промову Репніна 1818 р. до дворян.

[12] Під Австерліцом кн. Репнін зробив із своїм ескадроном знамениту кінну атаку (змальовану Л.Толстим у романі «Война и миръ»), після якої з цілого ескадрону

1810 р. – при еспанському. Але Наполеон не допустив його до Еспанії, не бажаючи, щоб еспанський король Йосиф мав самостійні дипломатичні зносини з Росією, і під різними претекстами затримав його в Парижі. В кампанію 1812 р. кн. Репнін повернувся до військової служби, командував кавалерійською дивізією, а в 1813-1814 рр., маючи ранґу генерал-лейтенанта, правив із доручення союзних монархів Саксонією з титулом віцекороля. Тут залишив по собі дуже гарну пам'ять, як адміністратор, що з великою увагою ставився до нижчих верстов населення. Між іншим, кн. Репнін збудував у Дрездені на свій власний кошт відомі кам'яні сходи на Брюлівську терасу[13].

29 вересня 1816 р. кн. Репніна призначено на посаду «малоросійського» генерал-губернатора – правити колишньою Гетьманщиною, поділеною тоді на дві губернії: Чернігівську й Полтавську. На тій посаді кн. Репнін був третій після кн. А.Б.Куракіна (1802-1808), прославленого одою Ів.Котляревського, й кн. Я.І.Лобанова-Ростовського (1808-1816).

З Україною кн. Репнін уже був раніше споріднений через свою дружину Варвару Олексіївну Розумовську, внучку гетьмана К.Розумовського, з якою він одружився 12 вересня 1802 р. Шлюб одбувся в Батурині у прияві самого старого гетьмана. Вона дістала у спадку маєток Яготин переяславського повіту, де гетьман Кирило в 1770-1781 рр. збудував собі палату й розвів чудовий парк за допомогою лубенського полковника Івана Кулябки, великого знавця садівництва[14]. В цій гетьманській садибі, серед розкішної української природи, довелося кн. Репнінові пізніше доживати віку. Тут у нього в 40 роках частенько гостював Шевченко, що приятелював із його дочкою Варварою. Шевченко, як відомо, з великою пошаною, навіть із пієтизмом ставився до кн. Репніна[15]. В Яготині кн. Репнін і помер 7 січня 1845 р. Його поховано в історичному Густинському монастирі.

Приїхавши на Україну 1816 р., кн. Репнін оточив себе людьми освіченими й поступовими. На правителя своєї канцелярії запросив він

залишилося живими 18 людей, а сам Репнін, поранений і контужений попав у полон до французів. Наполеон був захоплений його відвагою й пустив його з полону на волю. Передтим дозволив дружині князя прибути до шпиталю, де він лежав (Мельк над Дунаєм), щоби його доглядати.

[13] Див. *М.Антонович.* Князь Репнін – генерал-губернатор Саксонії. Берлін 1936, ст. 55-56.

[14] *А.Лазаревскій.* Историческіе очерки полтавской Лубенщины XVII-XVIII. вв. «Чтенія О-ва Нестора-Лѣтопистца», кн. XI., К., 1896, стор. 72-73.

[15] *О.Кониський.* Т.Шевченко-Грушівський, хроніка його життя. Т.І., у Львові, 1898, стор. 123-132, 143. Також *М.Чалий.* Жизнь и произведенія Шевченка. Кіевъ. 1882, стор. 41-42.

М.І.Новікова, що заснував 1817 р. в Полтаві масонську льожу «Любов до істини»[16]. До цієї льожі належали серед інших Ів.П.Котляревський (як «витія» – оратор льожі), Семен Кочубей[17], Володимир Тарновський[18], Василь Лукашевич[19], Степан Л. Алексеєв[20], усе люди, що були дуже близькі до кн. Репніна, особливо Котляревський і Кочубей. Декого з них кн. Репнін мусів, з царського наказу з 18 січня 1826 р. заарештувати й вислати до Петербурга. Певна річ, що він з свого боку робив усе, щоб не обтяжити їх становища. Головна причина арешту була в приналежності їх до масонської льожі і в підозрінні приналежности до таємного товариства, що ставило собі за мету одірвати Україну від Росії. Про це товариство уряд довідався під час

---

[16] *С.Єфремов*. Масонство на Україні. «Наше минуле». 1918, кн. 3, стор. 9-10. *Ів.Рибаков*. 1825-ий рік на Україні. «Україна», 1925, кн. VI., стор.10.

[17] Семен Кочубей, багатий поміщик на Полтавщині, народився 1778 р. Був полтавсвким повітовим маршалом 1803-1805, відомий філантроп і меценат, його коштом видано 1809 р. в Петербурзі третє видання «Енеїди» Котляревського. За приналежність до таємного товариства його заарештовано на початку 1826 р., й він просидів кілька місяців у кріпості в Петербурзі. Помер 1835 р.

[18] Служив у Генеральному Суді, жив на хуторі Тарновщині під Полтавою. Арештований разом із Кочубеєм та іншими.

[19] В.Л.Лукашевич, поміщик у Баришполі (1783-1866), 18 років зряду був вибираний маршалом переяславського повіту. Всі сучасники вважали його за дуже розумну людину й великого українського патріота. Про нього див. в В.Семенського «Политическія и общественныя идеи декабристові», СПБ. 1909, ст. 297-301, також: И.Павловскій: «Дѣло» о государственной измѣнѣ и нарушеніи общаго спокойствія въ Малороссіи въ 1807 г.» «Кіевская Старина» 1903, XII, стор. 36-38. Лукашевича обвинувачено, ніби він пив за здоровля Наполеона. Цікаві згадки про Лукашевича знаходимо й у споминах проф. А.В.Романовича-Словатинського і Р.Сл., оповідаючи про свого батька (поміщик переяславського повіту, народився 1801 р.), котрий сам був «немножко сепаратистъ-украинофилъ», каже, що він уважав Лукашевича «за мудрѣйшаго изъ смертныхъ» і що Лукашевич, мовляв, «прогулялся въ Петербургъ, чтобы погостить въ Петропавловской крѣпости по подозрѣнію въ сепаратизмѣ», див. «Вѣстникъ Европы». 1903, I., стор. 147-148. Лукашевичеві пощастило виплутатися з біди, й його вислано до його маєтку Баришполя під «гласний догляд» поліції, про це див. «Труды Полтавской Архивной Комиссіи», т. I., стор. 70-74 і «К. Ст.» 1905, XI-XII, стор. 313-314. За Лукашевича шеф жандармів Дубельт ще в 1850 р. допитувався про його «образъ мислей». Див. М.Бужинський: До біографії В.Л.Лукашевича. «За сто літ», кн. 3., Київ, 1928, стор. 3-4.

[20] Ст.Л.Алексеєв був хорольським повітовим маршалом. Од його Бантиш одержав рукопис «Краткаго описанія» П.Симоновського. Його також заарештовано 1826 р. Одночасно з ним, обвинуваченим за приналежність до «Малороссійскаго общества» і за український сепаратизм, заарештовано в с. Котівці, новомосковського пов., брата Степана Ларіоновича – Дмитра Алексеєва, катеринославського губернського маршала, див. про це у М.Слабченка: «До історії Малороссійскаго Общества», «Україна», 1925, кн. VI., ст. 46-49. а також Ю.Оксман: Одеське «Гніздо змови», 1825 р., «Прапор Марксизму», т. I., Харків, 1928, ст. 204.

слідства над декабристами, але існування товариства напевно не міг доказати, хоч для нас тепер факт, що таке товариство існувало, не підлягає сумнівові[21]. Що взагалі в цей час – на початку 20 рр. на Лівобережній Україні існували дуже опозиційні настрої до Росії й росіян, про це ми маємо цілий ряд згадок у записках сучасників[22].

Щодо зв'язків кн. Репніна з колами українських патріотів того часу свідчить його приятельське листування з Василем Капністом, що їздив 1791 р. до Берліну, шукаючи допомоги проти «московської

---

[21] Про це товариство згадує у своїх мемуарах сенатор Д.Боровой, кажучи, що «малороссійское общество намѣривались образовать изъ массонскихъ ложъ: въ Полтавѣ б. правитель канцеляріи военнаго губернатора Новиковъ и въ Черниговѣ – губернскій маршал Лукашевичъ (він був тільки повітовий переяславський маршал) и предположили цѣлію независимость Малороссіи, но остались при попыткахъ, и общество не осуществилось». «Русская Старина», 1898, кн. XI., ст. 345, див. також: Семевскій, Политическія и общественныя идеи декабристовъ, СПБ., 1909, ст. 296-301. Д.Павловъ-Сильванскій: Пестель перед Верховнымъ Судомъ, Ростовъ на Дону, 1907, ст. 117 і 134; С.Єфремов: Масонство на Україні. «Наше Минуле», 1918, кн. III., ст. 10-12. С.Єфремов: Від легенди до історичної правди, збірник «Декабристи на Україні», Київ, 1926, ст. 3-5.

[22] Генерал Михайлов-Данилевський пише про свої враження з 1824 р.: «Частыя разъѣзды мои ознакомили меня со многими помѣщиками, между прочими и съ фамиліею Родзтянокъ, просвѣщеннѣйшею во всей Малороссіи, но это семейство напитано было, какъ и всѣ прочія, ненавистью къ Россіи... Я не находил въ Малороссіи ни одного человѣка, съ которымъ мнѣ удавалось говорить, выгодно къ Россіи расположеннымъ: во всѣхъ господствовалъ явный духъ оппозиціи. У нихъ есть пословица, «онъ всѣмъ хорошъ, да москаль», т. е. русскій и, слѣдственно, есть злой или опасный человѣкъ. Такая ненависть происходитъ отъ нарушенія правъ Малороссіи, отъ упадка кредита и промышленности, отъ возвышенія налоговъ, которые въ Малороссіи произвели повсемѣстную бѣдность и отъ дурного устройства судебныхъ мѣстъ, гдѣ совѣсть была продажная». Изъ воспоминаній Михайлова-Данилевскаго, 1724. г., «Русская Старина», 1900, кн. X., ст, 112.

Те, що оповідає Михайлов-Данилевський, сходиться майже до слова з тим, що ми знаємо від інших подорожніх по Україні з того часу. Так, напр., у А.Лєвшіна читаемо: «Я долженъ сказать о ненависти малороссіянь къ великороссамъ. Ты легко можешь здѣсь въ томъ удостовѣриться, ибо часто услышишъ ихъ говорящихъ: добрый человѣк, да москаль» (Отрывок изъ писемъ о Малороссіи. «Укр. Вѣстник», 1816, IV., ст.47). Про це саме оповідає Ів.Сбітньов (Поѣздка в Харьковъ, «Вѣстник Европы», 1830, ч.173, ст.244). Про це саме незадоволення на Україні й «ненависть» (Haas) до москалів широко оповідає німецький подорожній 1838 р. Коль, повторюючи навіть ту саму приказку, що її наводять Мих.-Данилевський і Лєвшин, див. J.G. Kohl. Reisen im Innern von Russland, Theil II, Ukraine, Dresden und Leipzig, 1841, ст. 298-399, 316-317. Таку саму ненависть до москалів виявляли і чорноморські козаки на Кубані. Див. В.Дроздовський: Катеринодар у минулому, «Науковий Збірник Ленінградського Товариства дослідників укр. історії, письменства та мови», т. 3, Київ, 1931, ст. 80-81.

тиранії»[23], з його сином Іваном, що допомагав кн. Репнінові складати проект на відновлення українського козацтва[24]. Листувався кн. Репнін і з Вас.Гр.Полетикою, знаним українським патріотом[25]. Відомі старання кн. Репніна за театр у Полтаві; на цьому грунті виникли в нього близькі відносини з Ів.Котляревським[26] і листування з Гр.Ф.Квіткою[27]). Відомо, як велику роль відограв кн. Репнін у справі викупу М.С.Щепкіна з кріпацтва[28]. Був добре знайомий кн. Репнін і з П.Артемовським-Гулаком. Який виконував деякі доручення Репніна, наприклад, умовляв і втихомирював збунтованих козаків[29]. Шануючи заслуги кн. Репніна на полі освіти, молодий харківський університет вибрав його своїм почесним членом, що в ті часи було великою рідкістю. Взагалі, щодо кн. Репніна, можна сказати, що всі видатніші громадські й культурні українські діячі перших десятиліть XIX в. від В.Полетики до В.Лукашевича, від Котляревського до Шевченка, були з ним у близьких відносинах, а в 20 рр. та на початку XIX в. він безумовно стояв в осередку українського національного життя.

Правлячи 18 років (до 1834 р.) лівобережною Україною, колишньою Гетьманщиною, кн. Репнін, як згадано вище, щиро дбав про інтереси українського населення, особливо селян-кріпаків і т. зв. малоросійських козаків; щодо кріпацтва, то він безперечно, поділяв думки передових людей свого часу – декабристів, і був його ворогом[30].

---

[23] Труды Полтавской ученой Архивной Комиссіи, I, ст. 135-139.

[24] Труды, ст. 139-141. Іван Вас. Капнист (1795-1860), син поета, був 1826 р. вибраний миргородським маршалом, а від 1829 до 1842 губерніяльним полтавським.

[25] Труды, ст. 142-145. Вас. Гр. Полетика (1765-1845), син здогадного автора «Исторіи русов» Григорія Андр. Полетики.

[26] Відомо, що кн. Репнін представив Котляревського в. кн. Миколі Павловичеві (будучому імператорові), коли той із з кінцем 1816 р. одвідав Полтаву: великий князь дуже ласкаво обійшовся з поетом і побажав мати в себе два примірники «Енеїди» («К. Старина», 1905, XI-XII, ст. 333). В жовтні 1817 р. Котляревського представлено цареві Олександрові, і той нагородив його за службу в дворянському приюті чином майора, брилянтовим перснем і 500 рубл. платні (ibidem).

[27] Труды, 90-94. Про те, що заходами кн. Репніна вперше виставлено в Полтаві 1819 р. «Наталку-Полтавку» й «Москаля-Чарівника», див. у Н.Петрова «Очерки исторіи украинской литературы», ст. 23 й Н.Дашкевича в «Отчеті», ст. 41.

[28] И.Павловскій. Заботы кн. Репнина о полтавскомъ театрѣ и выкупѣ артиста Щепкина, «К.Стар.», 1904, X, ст. 217-226, те саме у «Трудахъ Полт. Уч. Арх. Комиссіи», I, ст. 86-95; крім цього, «Выкупъ М.С.Щепкина изъ крѣпостного состоянія», «Кіев. Стар.», 1897, X, ст. 9-11. Дуже активну ролю в справі викупу Щепкина відограв також Д.Бантиш-Каменський.

[29] І.Айзеншток: передмова до «Творів П.Артемовського-Гулака», Київ, 1926.

[30] Як каже П.Майков, кн. Репнін «считалъ попеченіе объ участи крестьянъ одною изъ священнѣйшихъ своихъ обязанностей» (Русскій Біографическій Словарь, Ре-Ро, СПБ, 1913, ст. 124).

З січня 1818 р., одкриваючи в Полтаві дворянські вибори, кн. Репнін виголосив свою знамениту промову (повторену 20 січня в Чернігові), де радив українському дворянству дбати про поліпшення долі своїх селян-кріпаків.

Промову цю видано окремою брошурою й передруковано в журналі «Духъ журналовъ» (1818. Кн. 20 з 15 мая), який видавав українець Гр. М. Яценків. Але це число зараз же сконфісковано, і з цього приводу виникла ціла справа, яка скінчилася тим, що Яценкову зробили пересторогу й взяли з нього підпис, що він нічого не буде надалі містити у своєму журналі без ухвали цензора Тимковського[31].

31 липня 1831 р. кн. Репнін звернувся до царя Миколи I з дуже цікавим листом, в якому клопотався про те, щоб дозволено подарувати селянам-кріпакам їх залеглості в податках. Він звертав увагу царя на «тягостное положеніе малоросійскихь поселянъ» і зазначав, що «побужденіе мѣстнаго начальства къ платежу податей, несоразмѣрныхъ съ силами поселянина, а тѣмъ болѣе недоимокъ за годы неурожайные и общихъ несчастій, возбуждаютъ ропотъ на правительство»[32].

Архівні дані І.Ф.Павловського в його цінній статті про діяльність кн. Реніна в Полтаві свідчить про те, що кн. Репнін раз-у-раз виступав у ролі оборонця селян-кріпаків од їх жорстоких панів[33]. Можна думати, що його загальний тон гуманного відношення до поневоленої кріпацької маси, який надавав сам генерал-губернатор, осмілював і інших кращих людей того часу до заступництва за «малих отих рабів німих», чим визначив себе, наприклад, Іван Котляревський[34].

Ще інтересніші заходи кн. Репніна щодо поліпшення долі козаків, також обтяжених великими податками, знесилюваних частими рекрутськими наборами для служби в російській регулярній армії. Той ентузіязм, із яким відгукнулись козаки 1831 р. на заклик сформувати вісім кінних козачих полків для боротьби з польським повстанням, не тільки не прихилив до них царя Миколи, але навіть викликав підозріння, чи нема в цьому якогось сепаратистичного підкладу,

---

[31] Див. «Очерки исторіи русской цензуры» А.М.Скабичевскаго, СПБ. 1892. ст. 152-153. Також «Кіев. Стар.» 1890. кн. VII. ст. 117-123.

[32] «Чтенія» (московські) 1863. I. ст.176-182. У «Чтеніях» (ibidem, ст. 178-191) надруковано також і «Записку о сложеніи недоимокъ съ помѣщичьихъ малороссіискихь крестьянъ».

[33] Див. розділ «Заботы князя Репнина о крѣпостныхъ» у «Трудахъ Полтавской Ученой Архивной Комиссіи», в. I., Полтава, 1905, ст. 79-86.

[34] Див. цікаві «Нові матеріяли до характеристики І.П.Котляревського», подані В.Щепотьєвим в «Україні», 1925, кн. V, ст. 94-95.

якихсь стремлінь до відновлення колишнього українського козацтва. Та проте, кн. Репнін 4 жовтня 1831 р. звертається до царя Миколи з доповіддю «о полной готовности малороссійскихь козаковъ возвратиться къ ихъ прежнему военному быту и о своевременности проведеній подобнаго рода реформы» [35]. Певна річ, що уряд не задовольнив такого бажання[36]. Ще гірше: козацькі полки завернено з походу й переведено просто на Кавказ, де їх розселено серед терського козачого війська. Для цих козаків трохи згодом зроблено на Гетьманщині славетний «дівочий набір» серед «государственных крестьян». Дівчат пригнано на Кавказ, і козаки з ними подружилися [37].

Але кн. Репнін не перестав робити дальших заходів за поліпшення правного й економічного стану козаків. Він звертається до графа Чернишова (військового міністра) з проханням увільнити дітей козаків, що служили в російській армії, від примусового набору в кантоністи. Далі заходиться знову, щоб поліпшено адміністративну управу над козаками і скасовано надмірні податки. Головними противниками заходів кн. Репніна був міністер фінансів граф Е.Ф.Канкрін і голова комітету міністрів князь Віктор Павл. Кочубей, «боявшійся», як каже М.В.Стороженко, «призраковъ сепаратизма и подсказывавшій имп. Николаю Павловичу о необходимости принятія немедленныхъ мѣръ къ полной ассимиляціи малороссійскихъ козаковъ съ прочимъ населеніемъ края»[38].

У кн. Репніна була думка повернути «малороссійских» козаків знову до військового стану, про що свідчить його лист із 4 жовтня 1831 р. до царя «Объ обращеніи малороссійскихъ козаковъ къ первобытному ихъ воинственному состоянію». З тією метою він склав (при участи Ів.В.Капніста, як згадувалося вище) «Проект преобразованія козаковъ малороссійскихъ».

Повідомляючи царя 20 квітня 1830 р. про те, що формування українських козацьких полків іде дуже успішно, що козаки дуже зберегли «воинственный духъ предковъ своихъ» і охоче вступають до

[35] *Н. С. (Стороженко).* Къ исторіи малороссійскихь козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX в., «К.Старина», 1897, X, 120-122.
[36] Див. дуже цікаву «Записку чиновника Министерства Финансовъ Булгакова послѣ обревизованія дѣла о сформированіи Малорос., воен. Губ. кн. Репнинымъ въ 1831-мъ году восьми Малороссійскихъ козачьих полковъ», надруковану в «Рус. Архивѣ», 1872, ст. 953-965.
[37] *В.Антонович.* Виклади про козацькі часи на Україні, вид. Друге. Коломия, 1912, ст. 227; також «К. Ст.», 1882, XII, ст. 562.
[38] *Н.С. (Стороженко).* «Къ исторіи мал. козаков», ст. 131.

полків, кн. Репнін просить про зменшення податків у козаків[39]. Козаків не повернено до колишнього військового стану, але деякі полекші для них, у наслідок заходів кн. Репніна, зроблено.

Та хоч заходи кн. Репніна про козаків і не довели до бажаного успіху, зате викликали надзвичайну любов до нього в серцях козацької маси, що добре оцінила щире відношення кн. Репніна до її інтересів. Мемуаристи зберегли оповідання, що свідчать нам про цю любов козаків до кн. Репніна. Так наприклад, одного разу в Ромні юрба козаків випрягла коні з карети князя й тягнула її кілька миль «з радісними вигуками»[40]. Ходили чутки, що кн. Репніна проголосять гетьманом України. Але саме це й викликало тривогу й підозріння з боку царя Миколи, що взагалі недолюблював кн. Репніна. Популярність кн. Репніна серед усіх кол населення Гетьманщини й послужила причиною до його упадку. Уряд причепився до дрібної справи перебільшення видатків супроти кошторису на будову скарбових будинків у Полтаві[41], і кн. Репніна звільнено 6 грудня 1834 р. з посади генерал-губератора і призначено членом Державної Ради, але 28 червня 1836 р. несподівано і в образливій формі увільнено його і з цієї посади. Кн. Репнін другого таки дня по цьому звільненні виїхав за кордон, звідки повернувся до свого Яготина аж 1842 р. Нарід скрізь подорозі зустрічав його з хлібом та сіллю. Степан Ніс, який чув про це від близьких до кн. Репніна людей[42], оповідає, що головною причиною усунення кн. Репніна було запідозріння його в українському сепаратизмі. Те саме каже й новіший дослідник, М.В.Стороженко[43].

З приводу наглого звільнення кн. Репніна по Україні пішли леґенди. Одну з них, ніби його в Стародубі заарештував фліґель-адьютант, присланий царем, і одвіз до Петербурга, передає як факт проф. В.Антонович у своїх «Викладах про козацькі часи» (ст. 227).

---

[39] Чтенія въ Импер. Общ. Исторіи и древностей росс. Москва 1863, кн. I, ст. 176-177.

[40] «Кіев. Стар.» 1896, XI, ст. 195.

[41] Проф. Ол.Гн.Лотоцький оповідав на засіданні Українського Історично-філологічного Т-ва в Празі 18.V.1926, що працюючи колись в архіві державної контролі в Петербурзі, він наштовхнувся випадково на «діло» з приводу ревізії полтавських будівель (властиво, будинку Дівочого Інституту) й, переглянувши його, переконався, що нема ані найменших підстав думати про якісь зловживання з боку кн. Репніна, і що взагалі ціла справа робить враження чогось умисне вигаданого й тенденційного з певною метою накинути якусь тінь на кн. Репніна. За подання цих відомостей складаю проф. Лотоцькому мою щиру подяку.

[42] *Ст. Фонъ-Носъ*. Письмо кн. Н. Репнина къ имп. Николаю, «Кіев Старина», 1882, XII, ст. 561-562.

[43] *Н. С. (Стороженко)*. Къ портрету кн. Н.Г.Репнина, «К. Ст.» 1897, XII, ст. 478-479.

Любов народу до кн. Репніна виявилась особливо підчас його похорону: не зважаючи на страшні морози й хуртовину всі околичні селяни, від малого до великого, проводжали його тіло до далекого від Яготина Густинського манастиря; жалібна процесія нагадувала тріюмфальний похід. Нарід випряг у Прилуках коні й сам тягнув санки з труною аж до Густинського манастиря[44].

Зупинимося тепер спеціяльно на участи кн. Репніна у виданні першої систематичної історії України, що властиво спонукало нас присвятити більше місця загальній характеристиці особи і діяльности кн. Репніна. Як бачимо, самий вибір Дм. Бантиша-Каменського для ролі укладача тої історії, був дуже щасливий: рідко хто з його сучасників мав таке добре підготовання до архівних студій, як Бантиш; він знав добре мови й виявив літературні інтереси й хист. Прибувши з Бантишем на Україну, кн. Репнін перш за все одкрив йому доступ до архівів урядових інституцій. З усіх тих архівів на лівобережній Україні в ті часи найбільше цінний був архів при губерському правлінні в Чернігові. Тут переховувалися від 1786 р. останки архіву Малоросійської Колегії й Генеральної Військової Канцелярії, що збереглися після страшної глухівської пожежі 1784 р. Крім цього, тут переховувався архів чернігівської полкової канцелярії і ґродського суду[45]. Прибувши 1819 р. до Чернігова, кн. Репнін особисто прохав губернського прокуратора допомогти Бантишеві користуватися з матеріялів архіву губ. правління. Бантишеві видано 66 «діл», переважно з першої половини XVIII в. і почасти з другої половини XVII в. Документи видано під розписку Бантиша й самого князя Репніна. В листопаді 1822 р. всі «діла» видано до чернігівського Архіву.

Окрім архівів урядових кн. Репнін старався уможливити Бантишеві доступ і до архівів та збірок приватних. Певна річ, що він перш за все відкрив йому для користування свій власний архів у Яготині, про який проф. Рибаков подає, що в ньому досі зберігався відділ «Дѣла по исторіи Малороссіи», з яких користувалися А.Чепа і Бантиш-Каменський[46]. Одначе в своєму списі джерел Бантиш чомусь яготинського архіву не згадує. Кн. Репнін знайомить Бантиша з відомим збирачем матеріялів до української історії Адр.Чепою й дає йому до Чепи рекомендаційний лист, прохаючи допомогти подавцеві

---

[44] *М.Чалый.* Жизнь и произведенія Т.Шевченка. Кіевъ. 1882, ст. 48.

[45] Див. статі П.Єфименка «Архивъ Малорос. Колл.» в «Кіев. Ст.» 1882, I, ст 193-198, й Ів. Теличенко ibid. 1889, II, ст 445-458.

[46] «Червоний Шлях» 1924, VII, ст. 231.

своїми матеріялами й порадою[47]. Коли кн. Репнін ще вперше одвідав Чернігів 1816 р., то місцевий директор гімназії, дослідник чернігівської старовини, М.Марков передав йому свою друковану працю «О городахъ и селеніяхъ Черниговской губерніи, упоминаемыхъ въ лѣтописи Нестора» (Чернігів, 1813, ст. 60) і рукопис «О достопамятностяхъ Чернигова», який пізніше, 1847 р. надруковано в московських «Чтеніях». Цей рукопис кн. Репнін віддав Маркову при листі з 30 листопада 1818 р., де дякує авторові «за одолженіе сихъ свѣдѣній, изъ коихъ многое извлечено для исторіи о Малороссіи, съ означеніемъ Вашего имени»[48]. Дійсно, обидві праці позначив Бантиш у своєму реєстрі джерел. Цей лист кн. Репніна, із згадкою про уміщення імени Маркова поміж авторами джерел, свідчить, що він стояв в курсі праці Бантиша над його історією. Певна річ, що завдяки звязкам і рекомендації кн. Репніна Бантишеві пощастило познайомитися з цілим рядом осіб, які постачали йому матеріяли, й яких він згадує у своїм реєстрі джерел.

Нарешті, знаємо, що участь кн. Репніна в появі «Исторіи Малой Россіи» Бантиша не обмежувалась тільки ініціятивою й допомогою у збиранні джерел: його перу належить розділ про Берестецьку битву (ст. 8-12, I видання), як про це свідчить сам Бантиш у передмові до I видання, де він каже також, що взявся до роботи з доручення кн. Репніна[49].

Після виходу «Исторіи Малой Россіи» кн. Репнін уживає заходів для її поширення серед місцевої публіки. Коли ж Бантиш-Каменський із кінцем року мав випустити вже нове видання своєї історії, він звернувся листом із 26 лютого 1830 р. до кн. Репніна й надіслав йому

---

[47] Труды Полтав. Учн. Арх. Комиссіи, кн. I, ст. 51.

[48] Труды Полтав. Уч. Арх. Ком., 1, 56-57.

[49] Цікаво зазначити, що М.Максимович надавав кн. Репніну якусь ролю у справі появи «Исторіи Русовъ». На основі листування Максимовича А.Пипін каже, що «Максимовичъ передавалъ, что всѣ слѣды, на какіе онъ нападалъ (шукаючи автора «И.Русовъ») приводили его къ кн. Репнину... Максимовичъ подозрѣвалъ въ кн. Репнинѣ или въ лицѣ ему близкомъ автора или передѣлывателя «Исторіи Русовъ» (Исторія славянскихъ литературъ. Т. I, СПБ, 1879, ст. 366). Ці слова Пипіна повторює й В.Іконніков (Опыты русской исторіографіи, II, в. 2, ст. 1631). Подібне говорить і М.Драгоманов: «Покійний Максимович казав нам, що єсть нитки, по котрим можна дійти до того, що автор цієї книги був один з старих українофілів з кружка кн. Репніна» («Громада», № 2, Женева, 1878, ст. 481). А в своїй відомій статті про Шевченка Драгоманов, називаючи ки. Репніна «чоловіком з породи декабристів», висловлює здогад, що він «мабуть чи не був автором «Исторіи Русовъ». Див. «Громада», № 4, 1879, ст. 129. Подібне зустрічаємо й у листі до Франка з 1888 р., див. Листування Франка і Драгоманова, Київ, 1928, ст. 258.

кілька примірників друкованої оповістки про видання «Историіи» та прохав допомогти в поширенні передплати. Кн. Репнін, виконуючи його прохання, розіслав ці оповістки чернігівському й полтавському губернаторам, пропонуючи їм ширити передплату на «Историю». З свого боку він повідомив про це Бантиша, надсилаючи йому передплату від себе на два примірники «Историіи» 50 рублів[50].

За рік до виходу першого видання «Историіи» Бантиша кн. Репніна звернувся листом з 22 листопада 1821 р. Олекса Мартос, прохаючи допомогти йому добути матеріяли для задуманої ним історії України. На це кн. Репнін одповів дуже цікавим листом: «Съ великимъ удовольствіемь усмотрѣлъ я изъ письма Вашего, что любовь къ родинѣ внушила Вамъ полезную мысль заняться подробнымъ описаніемъ любопытной исторіи Малой Россіи; къ чувствительному сожалѣнію, не могу вспомоществовать нужными по сему свѣдѣніями. Ввѣренныя моему управленію губерніи очень скудны лѣтописями и, большею частью, оныя хранятся у частныхъ людей, дорожащихъ ими, слѣдовательно, нужно быть на мѣстѣ для собиранія сихъ источниковъ. Симъ трудомъ около пяти лѣт занимается, по моему порученію, г. Бантьшгь-Каменскій, котораго исторія въ непродолжительномъ времени издана будетъ. Прилагая отъ себя сто рублей на четыре экземпляра, съ нетерпѣніемь буду ожидать появленія онаго въ свѣтъ и увѣренъ напередъ, что подарок сей будетъ драгоцѣненъ не только для соотечественниковъ Вашихъ, но и вобще для всѣхъ любителей исторіи[51].

Як відомо, звістка, що Б. К. пише історію України, не зупинила Мартоса в його замірах, і в листі до одного свого родича він висловив навіть своє задоволення з того: «Я знаю о трудахъ Бантыша-Каменскаго и радуюсь, что онъ принялъ на себя распахать дикое поле дѣеписаній Украины! Больше оратаевъ, больше имъ славы!»

Та Мартосові не судилось видати свою майже готову тоді Історію України, і тільки один уривок із неї побачив світ саме 1822 р., коли вийшла «Исторія» Бантиша: в «Сѣверномь Архивѣ» ч. 13-14 надруковано «Отрывокъ изъ исторіи Малороссіи (1650-1651)»[52] – про Берестецьку кампанію, а 1823 р. теж там у ч. 6, 12 і 13 уміщено другий «Отрывокъ (1652-1654)» про шлюб і смерть Тимоша Хмельницького.

Цікаво також пригадати, як уявляли собі в широких колах українського громадянства генезу «Историіи Малой Россіи» з кінцем 30

---

[50] *И.Павловскій,* op. cit., ст. 52-53.
[51] ibid., ст. 54-55.
[52] Дане послання відсутнє – *А.В.*

рр., коли ще свіжа була пам'ять про князя Репніна, як про генерал-губернатора. Про це маємо цікаві спомини в записках згаданого вже подорожнього німця Коля, що переїздив через Полтавщину літом 1838 року. Коль знає про «Историю» Бантиша і знає також, що автор її був приятелем канцелярії «малоросійського» генерал-губернатора кн. Репніна. Очевидно, за словами когось із місцевих людей, оповідає Коль про те, що видання цієї історії «стояло у звязку з поширеною в цілій Росії змовою, яка довела до нещасливого повстання в 1825 р.». Малося на увазі приготовити таким способом «Малоросію» до повстання проти царя. Отже в цій книзі говориться немало приємного для малоросійського патріотизму, і славні часи гетьманів виставлено у найкращому світлі... Вона могла бути видана лиш за правління м'якого Олександра, коли до таких річей ставились дуже поблажливо[53].

При всій фантастичности уявлення про мету й завдання Бантишевої історії, в основі його лежала вірна думка: «пригадати славні часи гетьманів», цебто, подати образ української історії, справді значило – піддержати українську історичну традицію, поставити домагання українського автономізму на правно-історичний ґрунт. З цього погляду історія Бантиша, при всій своїй формальній льояльності щодо особи царя, мала свій політичний змисл і робила своє діло.

Нове покоління українських діячів, що старалося оперти українську справу на новій ідеї народности ще більше, ніж на історичній традиції, вміло оцінити ролю і значіння таких людей, як князь М.Репнін. Доказом цього може служити хоча б той пієтизм, із яким ставився до Репніна Шевченко. Що між українським патріотизмом Шевченка й Репніна існував справді внутрішній глибокий зв'язок, це добре розумів російський уряд: коли шеф жандармів Орлов, забороняючи 1849 р. княжні Репніній листуватися з засланим до закаспійських степів Шевченком, вимагав, щоб вона не втручалася «въ дѣла Малороссіи»[54], то це з його боку не був якийсь невдалий, незручний вислів: з погляду представників російської влади співчуття і приязнь до співця «славних часів гетьманів» були нічим іншим, як втручуванням до українських справ. Цар Микола та його жандарми дивилися в корінь річей і не могли собі уявити, щоб український патріотизм мав якусь іншу мету, ніж – відбудова політичної самостійности України.

---

[53] *I.G. Kohl*. Reisen im Innern von Russland, Teil II., Die Ukraine, 1841, S. 320.
[54] «Кіев. Стар.», 1888, кн. X., ст. 19-20.

II.

Українська історіографія на початку XIX в. справді уявляла собою нерозоране дике поле. Ще в другій половині XVII в. видано два літописи: під назвою «Краткая Лѣтопись Малой Россіи съ 1506 по 1776 годъ». Василь Рубан видав у Петербурзі 1777 р. відоме «Краткое описаніе Малороссіи» з додатками Олександра Безбородька, а Федір Туманський під назвою «Лѣтописець Малой Россіи» умістив у журналі «Россійскій Магазинъ» 1793 р. один із варіянтів літопису Гр. Грабянки. 1798 р. Яків Мих. Маркович видав книжечку «Записки о Малороссіи», де заповів надалі подавати історію, але скоро по тому перервалося нагло життя молодого дослідника, й намір його залишився нездійснений. 1799 р. в збірнім виданні І.Г.Георгі «Описаніе всѣхъ обитающихъ въ Россіи народовъ» уміщено коротеньку «Исторію Малой Россіи» борзенця М.Антоновського. В перших двох десятиліттях XIX в. ми бачимо тільки двоє людей, що більш-менш систематично працюють над українською старовиною і час від часу опубліковують свої праці. Це були: М.Марков у Чернігові й М.Берлінський у Києві. Але вони друкують їх у виданнях, які ледве чи мали велике поширення на Україні, як наприклад, «Улей»[55]), де містив свої статті М.Берлінський, або «Лицей», де 1806 р. М.Марков надрукував своє «Письмо о древности города Чернигова». Одинокі праці, які за цей час появились на Україні, це була стаття М.Берлінського «Введеніе въ малороссійскую исторію» в «Украин. Вѣстнику», 1817, чч., 9 і 10, та анонімна, видана 1812 р. у Харкові, «Записка о свободскихь полкахъ съ начала ихъ поселенія до 1766 г.» Іллі Квітки. Оце майже й усе; хто хотів познайомитися з історією України, мусів по-прежньому звертатися до старих літописів, які переховувалися в рукописах у деяких любителів старовини, або ж звертатися до праць на чужих мовах – Енґеля, Шерера, Лесюра, які здебільшого були оперті на тих самих літописах. Але така бідність друкованої літератури ще не свідчила про брак інтересу серед українського громадянства до своєї минувшини. Опубліковане в останні часи листування та інші матеріяли показують, що в перших десятиліттях XIX в. йшло дуже оживлене збирання матеріялів до української історії (А.Чепа, В.Полетика, В.Ломиковський),

[55] «Улей» видавав українець Василь Анастасевич, що, як видко з листування з ним П.Гулака-Артемовського, не чужий був українським літературним інтересам. Між ін. в листі з дня 20. III. 1828 до Анастасевича згадує Гулак «рукопись, собственно принадлежащую мнѣ, которая, какъ мнѣ кажется, вовсе не была извѣстна автору Исторіи Малороссіи г-ну Бантышу-Каменскому». Див. Твори П.Гулака-Артемовського. Київ, 1827, ст. 288.

підготовлялися загальні курси історії України (ще з кінця XVIII в. – праці Ол.Рігельмана та Оп.Шафонського, пізніше М.Берлінського та Ол.Мартоса), перекладалися навіть чужомовні праці (В.Ломиковський перекладає 1808 р. Шерера «Les Annales de la Petite Russie», а 1811 р. в №1 журнала «Улей» надруковано переклад статті Т.Чацького «О названіи Украины и о началѣ козаковъ»). Можна думати, що поява 1816 р. I тому «Исторіи Государства Россійскаго Карамзіна спонукала людей, які інтересувалися українським минулим, прискорити появу аналогічної праці до історії України. Може бути, що під враженням появи праці Карамзіна кн. Репнін і звернувся до Бантиша з пропозицією написати історію України.

Для відповідної оцінки праці Бантиша в розвитку української історіографії взагалі й її значіння, як на свій час, дуже цікаво було б простежити процес його роботи над нею, його спосіб збірання джерел і користування з них. На жаль, щодо першого питання ми розпоряджаємо дуже небагатим запасом матеріялу. Деякі листи Бантиша, опубліковані в «Русской Старинѣ[56] стосуються переважно доби після появи I видання, але вони свідчать, що Бантиш дуже цікавився думкою компетентних людей про свою працю й увесь час збірав нові матеріяли й доповнення. Щодо джерел, то сам Бантиш докладно малює нам картину їх збірання й совісно позначає, чим він користувався для своєї «Исторіи».

Коли почав Бантиш свою працю і коли скінчив? Під передмовою до I видання стоїть дата: Полтава, 29 іюля 1817 г. Зважаючи на те, що в передмові говориться про «Исторію» як зовсім закінчену працю, треба думати, що вона дійсно й була закінчена до того часу, отже, за якийсь один рік. Цензурний дозвіл позначений датою 15 лютого 1821 р. Знов же таки, кн. Репнін, одповідаючи в кінці 1821 р. Ол.Мартосу на його листа з 22 листопада того ж року (цитованого вище) пише, що «симъ трудомъ (себто писанням української історії) около пяти лѣтъ занимается г. Бантиш-Каменскій, котораго исторія въ непродолжительномъ времени издана будете». Але коли пригадати з другого боку, що ще 1818 р. кн. Репнін добуває для Бантиша документи з чернігівського архіву, і ці документи в «Исторіи» використані, то доведеться зробити висновок, що скінчивши начорно свою працю влітку 1817 р., Бантиш ще довший час її доповнював і обробляв, поки вона пішла до цензури; а в цензурі (у Москві) вона таки мусіла вилежати певний час, бодай кілька місяців.

[56] Изъ бумагъ Дм.Н.Бантышъ-Каменскаго. «Рус. Стар.». 1904, IX, ст. 643-667.

Працюючи над своєю історією, Бантиш їздив по Україні, знайомлячись з архівами, бібліотеками, а також і пам'ятками, звязаними з історичними подіями та особами. Він їздив у Чигирин і Суботів, де оглядав Богданову церкву, оглядав Гадяч і в Богоявленській церкві бачив місце, де поховано Брюховецького. Цілий ряд осіб присилає або передає йому рукописи, документи, старі видання, портрети, переказує йому спомини про старовину. Серед цих людей бачимо відомих діячів на полі громадськім або літературнім. Бантиш встиг познайомитися (за рекомендацією кн. Репніна) з А.Чепою і від нього, очевидно, чув історію про матеріяли, які пропали по смерти Я.М.Марковича; від удови Чепи він дістав «записки во многихъ связкахъ». Г.А.Шафонський передав йому рукописні праці свого батька і портрет Мазепи. Хорольський повітовий маршал С.Іл.Алексієв подарував йому «Краткое описаніе» П.Симоновського. Чернігівський повітовий маршал А.А.Рігельман передав йому «Лѣтописное повѣствованіе» свого батька. Переяславський протоєрей Федір Домонтович прислав йому два рукописи козацьких літописів. Г.Ф.Квітка прислав «Описаніе о Малой Россіи и Украинѣ» Ст.Зарульського. Сосницький підкоморій М.Ф.Ставицький прислав «Исторію о козакахъ запорожскихъ» С.Мишецького. Для другого видання Бантиш дістав нові рукописні матеріяли: кн. Репнін передає йому рукописи М.Маркова; чернігівський губернський маршал Ст.Мих.Ширай прислав йому список з «Исторіи Русовъ» зараз же по тому, як її знайдено в с. Гриневі; К.Ф.Калайдович, що «перший відкрив могилу П.Дорошенка», повідомляє про це Бантиша, а цей посилає спеціяльно художника змалювати пам'ятник на могилі; В.Н.Каразін передав Бантишові проэкт заснування університету в Батурині; відомий київський проповідник прот. І.Леванда дає усні й писані вказівки; Вас.Капнист подає відомості про свого батька, полковника миргородського[57]. Зоріян Ходаковський подає відомості про могилу А.Киселя в с. Нескиничах і оповідає про свято Купала; «одинъ почтенный потомокъ Борков-скаго» переказує легенду про обставини вибору Мазепи на гетьмана; «одинъ изъ почетныхъ малороссіянъ ст. сов. Тарнавскій сказывалъ, что онъ имѣлъ рѣчь Полуботка на отечественномъ языкѣ, но къ сожалѣнію запамятовалъ, кому оную повѣрилъ»; кн. Я.І.Лобанов-Ростовський (що був малоросійським генерал-губернатором перед кн. Репніним) оповідав Бантишеві анекдоти про гетьмана Розумовського. Володимир-Волинський іправник К.Ів.Пільховський прислав Бантишеві портрет А.Киселя. Від

---

[57] Ibidem, ст. 646.

архимандрита Яковлівського монастиря дістав портрет Дмитра Ростовського; Семен В.Кочубей дав портрет свого предка В.Л.Кочубея; архієпископ могилевський Іоасаф прислав портрет Юрія Кониського; Ів.Котляревський дав пояснення старих українських слів і звичаїв; митрополит Евгеній Болховитинов вишукав для нього портрети гетьманів у Печерському манастирі і подав справки про Т.Софоновича й м. Д.Балабана; він же звернув його увагу на книгу Лесюра (1814) і післав йому записи народніх забобонів, зроблені київськими семинаристами. М.Берлінський, судячи по тому, що він 1839 р. подавав відомості про похованих у Києві фельдмаршалів Прозоровського й Сакена (для Словаря достопамятних людей) мабуть помагав йому матеріялами чи вказівками і для «Исторіи». Взагалі цілий ряд осіб допомагав Бантишеві в його завданні скласти й якнайкраще видати історію України.

Спис своїх джерел Бантиш наводить в І томі на початку. Джерела поділені на дві катеґорії: рукописні й друковані. В першім виданні рукописних джерел позначено 16, в другім 25; друкованих – першім 24, в другім 29. Серед рукописних на першім пляні стоять «Подлинныя дѣла малороссійскія съ 1620 по 1770 годъ, хранящіяся в Московскомъ Архивѣ Коллегіи Иностранныхъ Дѣлъ» та «такія же дѣла, имѣющіяся въ Архивѣ Черниговскаго Правленія, куда оныя поступили изъ Глухова». Далі йдуть: «Записки покойнаго ст. сов. А.И.Чепы, во многихъ связкахъ, сообщенныя его супругой»[58]; «Записки о Малой Россіи покойнаго д. ст. сов. Шафонскаго, во многихъ портфеляхъ, доставленныя сыномъ его Г.А.Шафонскимъ»[59]; «Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомь народѣ, соч. бунчуковаго тов. Петра Симоновскаго 1765 года[60], «Критическія замѣчанія на нѣкоторыя мѣста малороссійской исторіи, сочиненныя ст. сов. Черниговской Гимназіи Директоромъ М.Е.Марковымъ», треба думати, що цей рукопис – це ніщо інше, як «Отвѣтъ на некоторые вопросы о Малой Россіи»[61],

---

[58] Бантиш, як свідчить М.В.Стороженко, далеко не використав усіх цих матеріялів: «Университетскія извѣстія» (київські), 1886, кн. XI, ст. 286.

[59] Це ніщо інше, як «Топографическое описаніе Чериоговскаго Намѣстничества». Прислані разом із цим власноручні записки Оп.Шафонського – про борзенський, ніжинський, гадяцький, зіньківський та роменський повіти – й один лист до лохвицького засідателя суду Ів.Корнієвича надрукував М.В.Стороженко в додатку до своєї статті: «Исторія составленія топографическаго описанія Черниговскаго Намѣстничества» Шафонскаго в Київських «Університет. Извѣстіяхъ». 188б, кн. X, ст. 151-168.

[60] Надрукував О.Бодянський – з автографа, який належав Д.Бантишеві – в «Чтеніяхъ» 1847, кн. II і окремо М., 1847, ст. IV+159+17.

[61] Надруковано в «Чтеніяхъ» 1847, кн. I, ст. I-6.

написаний, як свідчить проф. М.Бережковъ[62] спеціяльно для Бантиша у відповідь на його запитання; «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи» А.Рігельмана[63]; «Исторія о началѣ проименованія козаковъ, откуда козаки наречены и отъ какого племени и рода, по 1655 г.» – очевидно, треба розуміти перерібку літопису Грабянки, в чому переконує й увага самого Бантиша, що «рукопись сія во многомъ сходствуетъ съ изданною г. Туманскимъ», «Другая рукопись о Малой Россіи, безь начала, съ 1471 по 1752 годъ»; «Описаніе краткое о Малой Россіи, съ собственноручными замѣчаніями Н.Н.Бантиша-Каменскаго, подаренное имъ ст. сов. Вас.Наз.Каразину»; «Описаніе о Малой Россіи и Украинѣ по 1766 годъ» Стан.Зарульського[64]; «Краткое описаніе Малой Россіи незвѣстнаго сочинителя, начиная съ временъ вел.кн. Владиміра Святославича по 1735 годъ» – це ніщо інше, як відоме «Краткое описаніе Малороссіи», якого варіянтами являються напевно зазначені вище: «Другая рукопись о Малой Россіи» і «Описаніе краткое о Малой Росіи»; «Краткое историческое описаніе о Малой Россіи по 1785 годъ», собранное изъ разныхъ лѣтописей, фамильныхъ записокъ и указовъ. Рукопись сія, принадлежащая г.Чепѣ, списана съ хранящегося у В.П.Горленка подлинника[65]. Н.Шугуров вважав автором цього рукопису Іллю Івановича Квітку[66]. Нарешті: «Исторія о козакахъ запорожсхихъ... сочиненная отъ инженерной команды» – автор її, тут не названий Бантишем, це – кн. С.Мишецький[67] і «Дипломатическое собраніе дѣлъ польскаго Двора, сочиненное Н.Н.Бантышем-Каменскимъ, въ V книгахъ въ листъ; хранится въ Коллежскомъ Архивѣ», – поруч «Малороссійскихъ Дѣлъ» і Колежського Архіву – одне з головних джерел.

Для другого видання прибули такі нові рукописи: 1) «Исторія Русовъ»; 2) «Лѣтописецъ малороссійскій съ 1340 по 1734 г.», що уявляє собою ніщо інше, як московський переклад – Самовидця, про який згадує Ор.Левицький, і про який сам Бантиш надрукував замітку «Мнѣніе о лѣтописцѣ малороссійскомь» в «Трудахъ и лѣтописяхь Об-

---

[62] Див. Статтю: М.Е.Марковъ и его рукописный сборникъ въ «Сборн. Истор. Филолог. О-ба при Институтѣ кн. Безбородка», Ніжин, 1902, т. IV.

[63] «Чтенія», 1847, № 5 – 9 і окремо: Москва, 1847, ст. X + 665 + X1V.

[64] «Чтенія», 1848, № 8, ст. 1-28.

[65] Надруковано в «Чтеніяхь», 1848, кн. 6, ст. 1-36. Як подає Бодянський в своїй передмові, літопис цей належав Бантишеві, який дістав його від А.Чепи з заміткою: «Списалъ Николай Алексѣевичь Боровиковскій вь Хоролѣ 1814 года, изъ рукописи, имѣющейся у Василія Павловича Горленка».

[66] Див. *В.Иконниковъ*. Опытъ рус. историографіи, ч. II, в. 2, ст. 1951.

[67] Надрукована двічі: вперше в «Чтеніяхъ», 1847 р., кн. VI, ст. 1-42, вдруге окремо видало її «Об-во исторіи и древностей» в Одесі 1852 р. під редакцією Н.Мурзакевича.

ва исторіи и древностей россійскихъ», Москва, 1827, кн. II, т. 3, ст. 63-65; 3) «Замѣчанія до Малой Россіи принадлежащія, любопытная рукопись неизвѣстнаго сочинителя». На думку Бантиша ця праця належала М.Маркову[68], але такий здогад заперечив уже О.Бодянський, а М.Бережков доводить, що за автора її треба скоріш вважати Оп.Шафонського[69]; 4) «О достопамятностяхъ Чернигова», рукопис М.Маркова[70] і нарешті три рукописи Г.Міллера: 5) «Разсудженіе о запорожцахъ»; 6) О малороссійскомь народѣ и запорожцахъ, і 7) «Сокращенное увѣдомленіе о запорожцахъ»[71].

Окрім цих джерел використаних, залишилося ще в паперах Бантиша (які опинилися в Яготинському Архіві кн. Репнінів) чимало цікавих рукописів, що їх пізніше надрукував дослідник Яготинського Архіву М.В.Стороженко на сторінках «Кіевской Старины» 1886 р., кн. IX і X, як наприклад: 1) «Къ исторіи южно русскихъ братствъ» (в с. Срібному Прилуцького пов.); 2) «Раскольничьи слободы въ Черниговщинѣ въ первой половині XVIII в.»; 3) «Два слова о цыганахъ въ предѣлахъ бывшой Гетьманщины»; 4) «Цѣлебные воды въ Константиноградѣ»; 5) «Поимка Гаркуши въ Ромнах» та инш. Про ці знахідки в Яготинськім Архіві оповідав М.В.Стороженко в своїм «Отчетѣ о занятіяхъ въ Архивахъ: Кіевскомь Центральномь и Яготинскомъ кн. Н.Г.Репніна» в «Университетскихъ Извѣстяхъ» (київських), 1886, XI, ст. 236-237.

Що стосується джерел друкованих, то їх в I виданні позначено 14, в II – 29. Серед них позначені: 1) Пасторій, видання 1652 р. М.Грушевський каже, що Бантиш мав Пасторія в рукописнім російськім перекладі, що ж торкається інших польських і заграничних джерел, то він користувався з книги Енґеля; 2) Боплан, вид. 1660 р. (подано відомості про життя і діяльність Боплана, зазначено помилки в географічних назвах. Книгу Боплана зараховано до важніших джерел); 3) Шевальє, 1663 (занотовано його тенденційність, помилки й те, що він черпав відомості з Боплапа); 4) Лінаж де Восьєн, 1674; 5) Нєсєцький, 1743; 6) Аббат Койе, Історія Яна Собєського, 1763; 7)

---

[68] «Замѣчанія сіи писаны, какъ должно думать, однимъ великороссіяниномь, поселившимся въ Малороссіи, и живо изображаютъ состояніе того края за двацать пять лѣтъ передъ симъ, столь противоположное нынѣшнему!» (Труды и лѣтописи Об-ва истор. и древностей росс., ч. III, кн. II, М. 1827, ст. 73). Далі в примітці: «Я слышалъ, будто сочинитель сихъ замѣчаній недавно умершій Директоръ Черниговской Гимназіи ст. сов. Мих. Ег. Марковъ», (ibidem).

[69] Сборникъ Историко-Филологическаго Об-ва, Нѣжинъ, 1902, кн. IV, ст. 4-та.

[70] Друковано в Моск. «Чтеніяхъ», 1847, I, з рукопису, що передав Бантиш.

[71] Усі три статті друк. в Моск. «Чтен.» 1846, кн. 3 і 4.

Адлерфельд, 1740; 8) Шерер, 1783, додано увагу: «къ сожалѣнію Шереръ, заимствовавшій изъ многихъ кіевскихь лѣтописей, не ссылается ни на одну и потому вводитъ въ сомнѣніе читателя». З цього приводу М.Маркевич справедливо зауважив, що дивно, як Бантиш не пізнав цих «літописів», що в суті речі являються лише одним «Кратким Описаніем Малороссіи», використаним Бантишем і в виданні Рубана в інших варіантах: «Странно, что почтенный и трудолюбивый мой предшественникъ, имѣя подъ руками бібліотеку Яготинскую кн. Н.Г.Репнина, не нашелъ источниковъ, изъ которыхъ Шереръ извлекъ свою Исторію»; і цими джерелами Маркович називає «Лѣтопись гр. К.Г.Розумовського» (цебто «Краткое Опис. Малороссіи» в копії 1753 р., зробленій з наказу Розумовського) і Боплана; 9) Енґель, 1796 («Книга весьма любопытная и дѣлающая великую честь сочинителю, который при составленіи оной руководствовался, со собственной нѣмцу точностью, многими польскими істориками... Энгель болѣе сказалъ о Малороссіи, нежели лѣтописи, изданныя Туманскимъ и Рубаному»; 10) Лесюр, Histoire de cosaques, 1814; 11) Кантемір, «Histoire de 1'Empire Ottoman», 1743; 12) Соліньяк, «Histoire generale de Pologne», 1750; 13) «Лѣтописецъ Малой Россіи», вид. Туманським, 1793; 14) «Краткая лѣтопись Малой Россіи», вид. Рубаном, 1777 р.; 15) «Сінопсіс» Ґізеля, 1823; 16) Карамзина «Исторія Гос. Россійскаго»; 17) м. Евгенія «Описаніе Кіево-Софійскаго Собора» та інш.

Одначе, крім цих джерел, в тексті – в примітках на полях і внизу сторінок, згадується ще цілий ряд авторів або друкованих творів, які в реєстрі джерел не позначені. Не кажуча вже про Зіморовича, Коховського, Рудавського, Старовольського, Бєльського, Стрийковського, Грондського, Гваніні, Папроцького та інших старих авторів, яких Бантиш міг, бодай для першого видання, написаного в Полтаві, де всі ті рідкі видання ледве чи він міг мати під рукою, цитувати за Карамзіном, Енґелем та іншими виданнями, ми бачимо ще такі покликання: «Маркович» (ст. IX), – очевидно, Яків Маркович, – як автор «Записокъ о Малороссіи» 1798 р., що про них з великою похвалою відзивається сам Бантиш уже в другім виданні (т. І, ст. VIII.); «Григорій Андр. Полетика» (ст. XI, XVII); треба думати, що в Бантиша була в руках «Записка, какъ Малая Россія по время владѣнія польскаго раздѣлена была и о образѣ ея правленія». Кілька разів згадується в тексті і в примітках Журналъ канцеляриста Ханенка, як джерело для подробиць про побут гетьмана Ів.Скоропадського в Москві 1727 р. Так само кілька разів зустрічаємо покликання на Дневныя записки Гордона. Цитується передмова М.Максимовича до його «Малорос. Пісень», 1827р. «Земская Воеводская Черниговская книга, хранящаяся

у черниговскихъ дворянъ Бакуринскихъ» (т. 12, ст. 128). Записка про Кочубея та Іскру, зложена священиком диканської церкви, і ряд інших меншої ваги джерел.

Коли приглянутися до джерел, які мав у свойому розпорядженні Бантиш, то побачимо, що в його руках, крім документів з московського й чернігівського архівів, були головні українські літописи, за вийнятком Величка, всі важніші компіляції й записки з другої половини XVIII в., важніші старі польські автори і майже вся друкована література кінця XVIII й початку XIX в. Як же він використав увесь цей багатий матеріял?

Перш ніж одповісти на це питання, придивімося до самої «Исторіи Малой Россіи» в обох її виданнях – першому й другому, бо третє було вже простим повторенням другого видання.

Перше видання «Исторіи Малой Россіи» появилося 1822 р. Повний титул такий: «Исторія Малой Россіи Дмитрія Бантиша-Каменскаго съ девятью портретами часть I»[72].

Титульний лист прикрашено ґравірованим малюнком в формі гірлянди, посередині якої вищенаведеннй титул. Вгорі – емблема влади: шапка Мономаха, берло й держава; під ними навхрест булава й бунчук із написом: 1654. Далі півколом у лаврових вінцях з козацькою арматурою (гетьманські шапки, булави, перначі, шаблі, гармати і т. п.), імена: «Наливайко, Богданъ Хмельницький, Сѣрко, Кочубей, Полуботокъ, Искра, Палѣй, Пушкарь, Конашевичъ-Сагайдачный». Внизу в ряд девять бюстових фіґур, які уявляють собою типи старої України: 6 чоловічих, 3 жіночих; посередині гетьман у шапці з перами струсовими. Підпис з лівого боку внизу: «рисовал Дмитрій Сплатетессер», з правого – «гравир. А.Осипов».

На першій сторінці потитуловій:

«Исторія Малой Россіи со временъ присоединенія оной къ россійскому государству при царѣ Алексѣѣ Михайловичѣ. Съ кратким обозрѣніемь первобытнаго состоянія сего края. Часть первая. Печатана

[72] Часть первая, ст. 6 + LIV + (2) + 153 (з них 99-653 «Приложенія»), 4°. Часть вторая, ст, VIII + 324 (183-324 «Приложенія»), 4°. Часть третья, ст. VIII + 243 (139-243 «Прилож.»), 4°. Часть четвертая, ст. XII+303 (141-303 «Прилож.») 4°. В I ч. на окремому аркуші гравіровані портрети: 1) Юрія Хмельницького; в 2 ч. 2) Ів.Самойловича; в 3 ч. 3) Василя Кочубея; з 4 ч. 4) Ів.Скоропадського, 5) Полуботка – властиво Леонтія Полуботка, але підписано: Павелъ Леонтьевичъ Полуботокъ, Наказный Гетманъ. «Вступаючись за отчизну, я не боюсь ни кандалывъ (sic!), ни тюрмы, и для мене лучше найгиршою смертью вмерти, якъ дивитись на повшехну гибель моихъ землякивъ». Изъ рѣчи, говоренной Полуботкомъ Государю Императору Петру I-му; 6) Д.Апостола; 7) К.Розумовського.

иждивеніемь сочинителя. Москва. Въ типографіи Семена Селиваневскаго 1822».

На обгортці цензурний дозвіл д. ст. сов. Антона Прокоповича Антонського з датою: Москва, 1821 года, февраля 15 дня (II том має цензурну дату 15 лютого, четвертий 2 квітня 1821 р). Далі на новій сторінці йде титул посвяти: «Всепре- свѣтлѣйшему, державнѣйшому, великому Государю Императору Александру Павловичу, Самодержцу Всероссійскому». Ще на слідуючій картці сама посвята.

Передмова до I видання має такий текст:

Предисловіе.

«Находясь по долгу службы въ Малороссіи, занялся я въ свободное время описаніемъ любопытной исторіи сего края, досель на нашемъ языкѣ извѣстной только по двумъ краткимъ лѣтописямъ, изданнымъ Рубаномъ и Туманскимъ. Трудъ сей предприняль я по порученію Г. Малороссійскаго Военнаго Губернатора, управляющаго и гражданскою частію в губерніяхъ Черниговской и Полтавской, князя Николая Григорьевича Репнина. Сему почтенному Начальнику моему обязанъ я многими источниками и непосредственнымъ участіемъ въ первой книгѣ. Описаніе Берестечскаго сраженія есть произведеніе пера его. Какъ первоначальная Малороссійская исторія соединена совершенно съ Россійскою и Польскою, я не почелъ нужнымъ распространяться о семъ предметѣ, а въ Краткомъ Обозрѣніи изложилъ первобытное состояніе сего края. Подробное же повѣствованіе о случившихся въ ономъ происшествіяхъ началъ сь тѣхъ только временъ, когда славный козачій вождь вознамѣрился преклонить булаву свою передъ могучимъ скипетромъ Россійскаго Самодержца. Имя Богдана Хмельницкаго должно навсегда украшать Малороссійскія Лѣтописи. Оно и въ нашихъ заслуживаетъ стоять на ряду съ именами великихъ мужей, коими вѣчно будетъ гордиться Россія. Полтава, 23 іюля 1817 года».

Як з титулу книги, так і з передмови видно, що Бантиш вважав за основний період української історії добу Гетьманщини, з часу злучення України з Москвою 1654 року. В першім виданні «Исторіи Малой Россіи» історія України до переговорів Б.Хмельницького про злуку з Москвою уявляв собою лише вступний розділ, надрукований з окремою (римською) пагінацією, окремим (більшим) шрифтом і носить окрему назву: «Вступленіе, содержащее краткое обозрѣніе первобытнаго состоянія Малой Россіи до присоединения оной къ Россійскому Государству» (ст. IX-IV). Починається цей період словами, які з'ясовують погляд автора на початковий період історії України: «Страна, сделавшаяся послѣ извѣстною подъ названіемъ

Малой Россіи, составляла первоначально главную часть древнихъ владаній Великихъ Князей Россійскихъ. Тамъ возникла отечественная колыбель наша» (IX-X). Розділ «Россіи» Володимиром і Ярославом на уділи ослабив цю державу так, що князі не могли оборонити її в XIII в. від татарів, а в XIV в. від литовців, котрі відірвали від Росії князівства Володимир-ське (Волинь), Луцьке, Київське і Сіверські городи. Тим часом, поляки заволоділи Галичиною і Поділлям. 1471 р. поляки забрали ще від литовців за короля Казимира IV Київську область, яку обернули у воєвідство, поділили його на три судові староства: Київське, Житомирське й Овруцьке, і на чотири не судові, які були в Переяславі, Ніжині, Носовці й Лубнях. 1569 р. Польща з'єдинилась із Литвою, й поляки, володіючи «отторженными отъ Россіи областями», почали утискати «тамошних поселян» і робити утиски грецькій вірі, що примусило «многихъ молодыхъ людей удалиться въ исходѣ XV в. къ низовымъ странамъ рѣки Днѣпра и произвело войну, въ которой поляки пострадали не менѣе жителей сего края». З цих «молодих людей» зформувалася козаччина, яка поділилася на два стани: нежонатих, які оселилися на острові Хортиці в Січі, й жонатих, які оселились далі від Січі, «між Дніпром і Бугом». В примітці наводяться, як курйоз, думки старих авторів про походження слова козак; сам автор вважає, що назва ця запозичена від татарів (XV). В оповіданні про перших гетьманів додержується відомостей Г.Міллера. Оповідаючи про реформи Баторія 1576 р., покликається вдруге на Полетику. Далі йде короткий переказ подій до Б.Хмельницького, виключно про козаччину, яка з часів Баторія «занимаетъ первое мѣсто въ исторіи малороссійской». Все це на 10–12 сторінках. Докладніше оповідається про Хмельниччину (від ст. XXXIII до LIV) до зборівської умови включно. Цим кінчиться вступ і далі вже йде властива «Исторія Малой Россіи».

І том має 10 розділів і кінчиться чуднівською катастрофою 1660 р. II том має розділи XI–XXII і кінчиться упадком Самойловича. III том має розділи XXIII–XXXI і ввесь присвячений гетьмануванню Мазепи, кінчаючи переходом його 1708 р. до шведів. IV том має розділи XXXII–XLI, починається гетьмануванням І.Скоропадського і кінчиться скасуванням гетьманства 1761 р. Отже властива «Исторія Малой Россіи», як не рахувати вступу, обіймає трохи більше, як одне століття української історії, а саме історію Козацької Гетьманської держави, та й то доведена до формального моменту скасування гетьманства, не захоплюючи останніх десятиліть XVIII в., коли старий гетьманський лад поволі нищився дальшими «реформами» московського уряду.

В другому виданні виклад української історії до часів злуки з Москвою становить вже не вступ тільки, а самостійну складову частину «Исторіи Малой Россіи» і те, що в першому виданні було виложено на 54 сторінках дуже розгонистого буйного друку, тепер бере 348 сторінок, поділених на 19 розділів. Та й цілий виклад значно поширений: авторові прибуло до рук багато нових джерел, та й ті, що були в нього давніше, він використав тепер далеко більше. Друге видання виходило при дещо змінених політичних обставинах: за нового царя, після катастрофи в грудні 1825 р., яка викрила підчас слідства й деякі звязки змовників із українськими патріотами. Але Бантиш – людина наскрізь легальна. Як перше видання він присвятив Олександрові I, так друге він присвячує його наступникові – Миколі I. Не забудьмо, що посвята ця робилася після дуже прикрої для Бантиша справи з розкопанням могили Мєньшікова в Березові й тоді, коли він перебував під слідством над його діяльністю, як тобольського губернатора. Отже, льояльний тон самої передмови і цілої праці Бантиша мав особливі підстави.

II видання появилося 1830 р. Воно має титул:

«Исторія Малой Россіи. Часть первая. Отъ водворенія славянъ въ сей странѣ до присоединенія оной, въ 1654 году, къ Россійскому Государству Царемъ Алексѣемъ Михайловичемъ.

Съ девятнадцатью портретами, 26 роскошными изображеніями Малороссіянь и Малороссіянокъ въ старинныхъ одеждахъ, планомъ Берестечскаго сраженія, снимками, подписи разныхъ гетмановъ и предводителей козаковъ и съ картою, представляющею Малороссію подъ владѣніемъ польскимъ въ началѣ XVII вѣка. Москва. Въ типографіи Семена Селивановскаго, 1830».

На відвороті: «Печататься дозволяется. Москва, 1829 года, сентября 29 дня. Ценсоръ Сергѣй Глинка (II том має цензурну дату 5 января 1829 р., III т., 30 падолиста 1830 р.). Ст. XX + 360 + 84; 223 + 62; 264 + 96».

III видання «Исторіи Малой Россіи» уявляє собою повторення другого без перемін. «Изданіе третіе, Москва. Въ типографіи Н.Степанова, 1842, т. I, ст. 318 + 80, т.II, 202 + 51, т. III, ст, 239 + 99 (Съ картою, портретами гетмановъ, планами, рисунками и факсимиле)». З цього третього видання зроблено вже в наші часи однотомове видання: «Исторія Малой Россіи... Изданіе четвертое. Печатано съ третьяго изданія безъ измѣненія. Юно-Русское книгоиздательство Ф.А.Іогансона. С. Петербургъ, Кіевь, Харьковъ. 1903. Ст. (6) + IX + 609». Долучено ілюстрації (в тім числі трикольорові таблиці) портрети, пляни і факсиміле.

В другім виданні всі примітки, що досі були внизу сторінок, винесені на кінець кожного тому й значно поширені. Документи, що в першім виданні друкувались у додатку, відпали, і тільки дуже мало з них подано в тексті або в примітках. В І томі виклад доведено до Переяславської Унії.

І розділ трактує про розселення словян, предків українського народу, про їх релігію і звичаї. Примітка про походженн Назви «Малоросія» в ІІ виданні винесена на кінець тому. «Основанное Рюрикомъ единовластіе у сѣверныхъ славянъ имѣло великое вліяніе на судьбу южныхъ». Іде оповідання про перших київських князів і про схрещення Руси. Згадка про будування церков у Києві і про скорий розвиток цього міста.

Розділ ІІ: «Ошибка, сдѣланная Владимиром» – поділ Руси на уділи. Історія Київської держави до кінця панування Ярослава Великого. Короткий нарис культурного стану й літератури XI та XII вв. Підкреслюється, що всі пам'ятки – Ізборники, Повість временних літ, Хожденіє Данила Паломника, Слово о Полку Ігоря – зложені на Україні.

Розділ III: Огляд історії України-Руси XI-XIII вв. Цікаві уваги про міста, які збереглися підчас татарського погрому або вже існували за тих часів: Глухів, Сосниця, Ладижин, Полтава.

Розділ IV: Завоювання Києва Ґедиміном. Бантиш цитув оповідання Стрийковського, але схиляється сам до погляду Карамзіна, що Києвом заволодів не Гедимін, а Ольґерд. Подаються відомості про зріст Великого Князівства Литовського й об'єднання ним біля себе українських земель. В своїм викладі Бантиш іде головно за Карамзіним.

Розділ V: Ягайло і його унія з Польщею. Боротьба з німецькими лицарями. Витовт. Церковні відносини й заслуги м. Кипріяна на полі просвіти.

Розділ VI: «Участіе малороссіянь въ походѣ Витовта противъ татаръ». Свидригайло. Участь «конницы малороссійской» під Грюнвальдом. «Малороссіяне, управляемые князьями литовскими, приняли въ то время и обычаи своихъ властелиновъ».

Розділ VII: Литовсько-московські відносини, «законы литовскіе въ Малороссии». Привілей 1434 р. (за «Истор. Русовъ»). Розділ митрополії.

Розділ VIII: Неприхильність короля Казимира до «малороссіянъ». Литовсько-польське суперництво. Тяжкі наслідки московсько-татарської спілки для українських земель. Менґлі-Ґіреєва руїна.

Розділ IX: Поява козаччини. З нею Бантиш не вмів дати собі ради. В першім виданні про це коротко розповідається так, що поляки заволодівши українськими землями, почали робити утиски селянам і взагалі «россіянам» щодо грецької віри, і це примусило «многихъ молодыхъ людей удалиться въ исходѣ XV столѣтія къ низовымъ странамъ рѣки Днѣпра и произвело войну, отъ которой поляки пострадали не менѣе жителей сего края» (с. I, ст. XII-XIII). Переселенці поділилися на два стани: жонатих і нежонатих. Перші замешкали між Дніпром та Бугом, другі оселились на острові Хортиці, на Січі, хоч потім міняли місця осідку для цієї Січі. Першими козацькими ватажками були Остап Дашкевич і Предслав Лянцкоронський.

Не так просто й категорично з'ясовує Бантиш генезу козаччини в другім виданні своєї історії. Початок козаччини «скрывается во маракѣ неизвѣстности». Всі міркування вчених про це оперті на самих лишень здогадах. «Козаки ніколи не складали з себе окремого народу; подібно до римлян вони завдячують своє існування війні. Не можна з певністю визначити часу, коли вони появились у цих місцях, але це сталося не раніше XV віку, як свідчить Бєльський»; козаки стали відомі в Польщі тільки з початком XVI ст. Але звідки вони взялися? Бантиш пропонує свою власну теорію: «Запорожці, треба думати, переселилися за Дніпро з Кавказу, де нині мешкають черкеси, народ войовничий, охочий до розбоїв. Одна назва, однакова вдача, однаковий нахил до наїздів підкріпляють цей здогад. Або їх вигнали з рідного краю усобиці, або ж, пустошачи сусідні землі, вибрали вони собі нове житло в місцях, де тече величавий Дніпро, в місцях також диких і зручних для їх несподіваних наїздів. Ведучи войовниче життя, приймали вони до свого гурту всіх утікачів і по сусідству з південною Русею збільшили своє число нашими земляками. Час згладив корінних переселенців, але товариші їхні, зберігаючи з назвою Черкесів природню мову й віру батьків[73], воюючи безперестанку з татарами, викрадаючи у них жінок та дочок, передали нащадкам азіятські риси, характеристичні для запорожців». Як бачимо, гіпотеза не дуже оригінальна й дотепна!

Розділ X: Приступаючи до дальшого оповідання про перших козацьких, ватажків, Бантиш зазначає свої труднощі: українські літописці занадто різно про них оповідають. «Учений Міллер, працьовитий Енґель, навіть відомий своїм глибоким знанням рідної

---

[73] За Карамзіним цитує Б. в примітці до тексту Герберштайна, ніби черкеси «визнавали християнську грецьку віру, вживали в церковній службі славянської мови, хоч дуже мало думали про закон».

історії Кониський, протирічачи один другому, нічого не сказали (про тих ватажків) вірного, певного». Отже, історикові України доводиться самому дошукуватись правди, міркуючи про події. Він не знайде надійного провідника по цьому незораному полі. І ось з критерієм «здорового змислу» пускається наш автор у дальшу путь, до зображення життя й подвигів козаччини в другій половині XVI в. Він оповідає про Шаха, Підкову, Свірговського, Дмитра Вишневецького, про «реформи» Баторія і про ідилію в українсько-польських відносинах за цього короля; для її змалювання він цитує відомий уступ з «Историіи Русовъ».

Розділ XI: За «И. Русовъ» оповідається про гетьмана Скалозуба. За Бопланом дається опис запорозьких морських походів. За Жигимонта III виникають причини незадоволення українців: селянам заборонено переходити на нові місця, власникам дозволено накладати на селян різні повинності; почали вигадувати нові податки, дуже обмежено поденну плату, побільшено кари; жиди почали брати оренди й одкупи. Спочатку почались нарікання, потім українці почали тікати на Запорожжя, переховувались по диких місцях, воліючи позбутися свого останнього майна, ніж свободи. До утисків з боку власників долучилося гонення за православну віру. На оборону віри повстав був Косинський, але загинув у бою. Оповідання про його страту поляками Бантиш одкидає, як неймовірне. Тоді то на шкоду православних вигадано ще й церковну унію. Оповідання про її початок подано на основі праці М.М.Бантиша-Каменського.

Розділ XII: «Историія Русовъ» дає Бантишеві ряд яскравих малюнків про «страхіття» унії й повстання Наливайка. Він обіруч черпає з неї цілі сторінки. Зупиняється довше на Сагайдачному. Ось характеристика Сагайдачного: «Низкій происхожденіемъ, но великій духомъ, ума чрезвычайного, храбрый, бодрый, проворный, малоречивый, врагъ роскоши, нрава жестокаго, неистового, проливавшій кровь за малейшее преступленіе, неумеренный въ чувственныхъ наслаждешяхъ, ускорившихъ смерть». Очевидячки цю характеристику зроблено за Собєським, якого ім'я дійсно позначено на полях. За гетьманування Сагайдачного ущухли утиски з польської сторони, й під його охороною переведено відновлення православної ієрархії.

Розділ XIII: По смерти Сагайдачного вороги українського народу і православ'я знову підіймають голову. «Историія Русовъ» дає яскраві цитати для змалювання цих утисків і реакції на них – повстань Тараса Трясила, а потім Павлюка, Гуні й Остряниці. За Бопланом змальовано суворий режим, заведений на Україні по втихомиренні цих повстань.

За Бопланом же та іншими джерелами подано опис Києва, Чернігова та інших значніших українських міст в перших десятиліттях XVII в. Кінчиться розділ нарисом діяльности Петра Могили й стану просвіти на Україні за його часів. Названі праці І. Копистенського, Беринди, Могили, Кальнофойського та інш. Згадано українські друкарні та їх важніші друки.

Розділи XIV-XX в І томі присвячені Хмельниччині. Тут виступає на сцену новий матеріял – актовий, і на полях раз-у-раз стоїть покликання на «Малоросс. Дела Коллежск. Архива», хоч по давньому цитуються або згадуються: И. Русов, Пасторій, Рудавський, Енґель, Шевальє, Грондський та інш. В центрі оповідання стоїть фігура самого Хмельницького, й всі події обертаються біля цієї фігури. Найбільш яскраві моменти оповідаються за «И. Русовъ». Звідти ж беруться промови й характеристичні фрази історичних осіб. Опис битви під Берестечком в І виданні, як зазначив сам Бантиш, належить перу кн. М.Репніна. Якоїсь помітної різниці, щодо стилю між оцим уступом та рештою книги справді не видко[74], але сам по собі опис дуже ясний, хоч стислий. Він увесь заснований на польській реляції, що зберіглася в Московськім Колежськім Архіві. В II виданні Бантиш, видко, написав про берестецьку кампанію сам: виклад поширений і майже виключно опертий на Пасторію. Польська реляція й не згадується.

Розділ XIX – це досить механічна вставка між оповідання про жванецьку кампанію кінця 1653 р. і переяславську умову: він увесь слово в слово взятий з Боплана й присвячений описові кримських татарів і їх способів війни. Як уже зазначено вище, Бантиш мав у руках видання Боплана з 1660 р.

Оповідання про переяславські переговори 1654 р. в XX розділі засновано виключно на основі матеріялів Колежського Архіву. Оповівши про домагання з української сторони присяги бояр за царя, Бантиш робить увагу: «разительные примѣры недовѣрчивости малороссіянь и ихъ предводителя, обясняющей характеръ народа и твердость бояръ, умѣющихъ поддержать достоинство обладителя Россіи!». Договірні статті подано в примітках. Підкреслено недоброзичливість до Москви українського духовенства з м. С.Косовим на чолі.

II том містить продовження Хмельниччини. В розділі XXI, переказано події від 1654 р. до смерти гетьмана. Нерадо приступає Бантиш до оповідань про зміну орієнтації Б.Хмельницького, про його

[74] М.Грушевський признає, що цей уступ «справді досить відбиває своїм стилем від Бантишевого оповідання» (Іст. Укр.-Руси, т. V111, ч. 2, Відень 1922, ст. 212).

союз із Швецією й Трансильванією та про непорозуміння з Москвою: «оправдывая непоколебимую верность гетмана къ россійскому престолу, должно упомянуть и о дѣяніях его, превышавшихъ власть, закономъ ему предоставленную» (ст. 10). Політику Хмельницького Бантиш зараз же по тому характеризує так: «Хмельницкій желалъ сохранить присягу, даную царю, и вмѣстѣ дѣйствовалъ скрытнымъ образомь въ противность переяславскаго договора... Бывъ подданым, гетманъ поступалъ какъ независимый владетель; сносился мимо обладателя Россіи съ врагами его, въ нихъ искаль друзей себѣ». Як бачимо, щось більше за «превышеніе власти»! Так заплутався Бантиш між канонічним поглядом на Б.Хмельницького, як на «возсоединителя», й історичною дійсністю.

Почавши з XXII розділу, кожен розділ носить заголовок по гетьманству: отже, XXII має назву «Виговський». Розуміється, в залежності від загальної тенденції автора, характеристика Виговського негативна: Виговський – «честолюбивый человѣкъ. Сей пришлецъ не дорожилъ Украиною, равнодушенъ былъ къ благоденствію ея жителей, не страшился изменить царю, былъ расположенъ ко всегдашней измѣнѣ». Всі симпатії автора на боці «вірного» Пушкаря. Статті Гадяцької умови переказані дуже коротко і без ніяких коментарів.

Розділ XXIII – «Юрій Хмельницкій». Діловий, безсторонній опис чуднівської кампанії. Юрій Хмельницький перейшов на польський бік з малодушного страху за своє життя.

Розділ XXIV – «Наказный гетманъ Сомко». «Сомко – храбрый, достойный воинъ, храбрый защитник отечества, у самой могилы отважный, достойный лучшего жребія». Він впав жертвою інтриги Брюховецького. Чорна Рада, коротко, але яскраво описана за «Малор. Лѣт.», дає привід до окремого розділу XXV «О запорожцахъ и ихъ Сѣчи». Цей розділ зложений на підставі Міллера, тобто С.Мишецького («Истор. о козак., запор.»)[75]. Його маємо вже в I виданні (т. II., розділ XII., ст. 8-17), в II він передрукований без змін. Відносини самого Бантиша до запорожців взагалі дуже неприхильні: «Странно, что сей дикій и свирѣпый народъ, въ ущеліяхъ и порогахъ жившій, любилъ также невинныя увеселенія: запорожець игралъ на бандурѣ, припѣвая пѣсни, но пѣсни уподоблялись жестокому его нраву. Вместо любви и

---

[75] Н.Василенкова-Полонська каже, що «мало не весь розділ, присвячений Запорожжу, списав Бантиш з Міллера й не помітив, що «Извѣстія» Міллера та «Ист. о коз. Запорожскихъ» подають одні й ті самі відомости і що «Исторія о коз. запор.» послужила за джерело для Міллера». Див. «Ювілейний Збірник на пошану Д.Багалія», Київ 1927, ст. 818-819.

семейнаго счастія онъ воспѣвалъ знаменитыя убійства и разбои, предками его или имъ самимъ учиненные» (ІІ., ст. 10-11).

Розділ XXVI – «Брюховецькій», XXVII – «Продолженіе гетманства Брюховецкаго». Брюховецький, «выросшій среди грубыхъ запорожцевъ, имѣя нравъ свирепый, мстительный, ознаменовалъ свое возвышеніе гибелю другихъ... Малороссіяне имѣли не отца, а ненасытнаго тирана» (69, 71). Щодо його антагоніста – Тетері – підкреслюється, що Тетеря «получилъ наилучшее образованіе, зналъ кромѣ природнаго малороссійскаго языка латинскій и польскій». Опис кампанії 1664 р. Подорож Брюховецького до Москви. Ця подорож була корисна для Брюховецького самого, але в «Малороссіи ожидала его ненависть народа, который не могъ простить своєму повелителю сдѣланнаго имъ въ Украйнѣ значительнаго переворота» (цебто, заведення московських порядків). Тимчасом на перший плян виступає Дорошенко, що «искалъ независимости, а не підданства» (112, 100). Дорошенко раз-у-раз нагороджується епітетами: «дерзкій», «хитрый», «гордый», «честолюбивый», «вероломный». Правда, ці всі епітети мало умотивовані самим оповіданням, і їх скорше треба віднести на карб літературної манєри Бантиша, напевно позиченої ним у Карамзіна. В І виданні Бантиш приписав універсал Петрика з 1692 р. Дорошенкові, але в ІІ виданні сам спростував свою помилку в примітці 37, до ІІІ частини.

Розділ XXVIII – «Многогрешный», зложений в значній мірі на основі козацьких літописів. До Многогрішного ставиться Бантиш прихильно, спочуває його недолі й уважає за невинну жертву інтриги.

Розділ XXIX і XXX присвячені Самойловичу, до якого Бантиш почував особливі симпатії й високо цінить. «Самойловичъ – правитель, прославившійся в Европѣ умомъ, краснорѣчіемь и политикою, проименованный оть иноземцевъ великимъ» (ІІ., ст. 201). Для опису боротьби з Дорошенком і чигиринської війни широко використані козацькі літописи й почасти дневник П.Ґордона.

ІІ том закінчується XXXI розділом, якого зовсім нема в першім виданні: «Взглядъ на тогдашнее состояніе Малороссіи». Цей розділ, на нашу думку, один із кращих і змістовніших. Одкривається він в дусі «И. Русовъ», «Тридцать лѣть протекло послѣ кончины славного Богдана Хмельницкаго – и сколько перемѣнъ, сколько крови пролито честолюбцами тамь, гдѣ она струилась прежде за одну отчизну!... Историки Малой Россіи съ содраганіемъ описываетъ смутныя времена междуусобныхъ браней, нашествіе поляковъ, турокъ и татаръ. Окинемъ взоромъ событія сихъ тридцати лѣтъ: въ какомъ жалкомь состояніи находились тогда города украинскіе!» (ст. 202). І далі йде

огляд стану міст на лівому березі Дніпра. Спеціяльно зупиняється автор на Чернігові й Києві. Далі йде огляд устрою й адміністрації Гетьманщини (за Марковим, Шафонським і Берлінським), коротка аналіза договорних статей і поступневого обмеження гетьманської влади; коротенький огляд стану торговлі, промислу, пошт, шляхів, нарешті – літератури, просвіти й церковних справ. Інтересні згадки про хроніку Сафоновича, відому Бантишеві з рукопису в б-ці гр. Толстого.

III том II видання одкривається розділом XXXII – «Мазепа». Він більше менше повторює розділ XXIII III тому I видання. Як і в першім виданні наводиться ряд свідоцтв про походження Мазепи. Перед нами мигтять імена Вольтера, Голікова, Симоновського (в II виданні додано ще Леклерка і Лесюра), які свідчили про ніби польське походження Мазепи. Але Бантиш оддає перевагу свідоцтвам Т.Прокоповича й Шафонського, як більш авторитетному джерелу, що Мазепа був «уроженецъ малороссійскій» і походив з села Мазепинців на Київщині. Оповідання Вольтера про авантюру з польською панею, що її чоловік прив'язав Мазепу до дикого коня, викликає в Бантиша здивування. «Як міг п. Вольтер умістити таку безглузду казку в своїй прекрасній історії?» (III., ст. 6). Розуміється, така фігура, як Мазепа, спокушає дати яскраву характеристику. В першім виданні зазначено лиш, що Мазепа «научился лицемѣрить отъ лукавого Дорошенка» і п'ятнується його невдячність перед Самойловичем. В другім вже маємо цілу характеристику: «Одаренный отъ природы умомъ необыкновеннымъ, получивъ у езуитовъ отличное образованіе, Мазепа, кромѣ малороссійскаго языка, зналъ латинскій, нѣмецкій і польскій. Имѣлъ даръ слова, искуство убеждать; но съ хитростью, осторожностью Выговскаго соединяли въ себѣ злобу, мстительность, любостяжаніе Брюховецкаго, превосходилъ Дорошенка въ славолюбіи, всѣхъ вь неблагодарности» (ст. 6). Пізніше, одначе, він визнає, що Мазепа «былъ искуснымъ министромъ, умѣлъ давать советы, полезные государству и странѣ имъ управляемой» (III, 49).

Розділ XXXII-XXXVI присвячені цілком гетьмануванню Мазепи, досить докладно виложеному на основі матеріялів Колежського Архіву. XXXIV розділі Бантиш виясняє причини «зради» Мазепи. Причини дві: любов до княгині Дульської (цей мотив подано за Прокоповичем і Голіковим) і незадоволення на Петра за образу («словесное преданіе»): «оть сего возродилось негодованіе въ предводителѣ козаковъ, отъ негодованія послѣдовала измена». Бантиш оправдує Петра від обвинувачення в тому, що він порушив права України, і незгоден з тими, хто виставляє Мазепу патріотом, який «жертвовалъ собою для доставленія свободы народу утесненному».

Які, мовляв, права порушив Петро? Чи ті, що гетьману заборонено зноситися із сторонніми монархами, складати з ними договори, брати участь в їхніх військових акціях? То ж заборона ця існувала ще за Хмельницького, вона містилась в умовах, на яких той піддався царю Олексію: «Страна оспариваемая двумя сильними государствами не могла оставаться въ независимости» (III, 54). Одна тільки невдячність і необмежене честолюбство були причиною «зради» Мазепи.

Цілий розділ XXXV присвячено спеціяльно справі доносу Кочубея й Іскри. Бантиш доволі обєктивно ставиться до Кочубея й Іскри, не виставляє Кочубея героєм, що підкреслив ще М.Максимович 1829 р. і що зазначає В.Науменко (див.: «За сто літ», кн. 2, Київ, 1928, ст. 4-5). В I виданні в тексті розділу (в цім виданні він має число XXX) подано всі 26 пунктів доносу, а в додатках надруковано «Думу» Мазепи. В I виданні «Думу» пропущено, зате подано в примітках усі 12 листів Мазепи до Мотрі Кочубеївни. Описуючи Шведчину, Бантиш подає за «Истор. Русовъ» промову Мазепи до козаків, а за Адлерфельдом – зустріч Мазепи з Карлом XII.

Розділ XXXVII носить титул: «Скоропадскій». В цьому розділі й слідуючому іде історія кампанії 1709 р. і всіх звязаних з нею подій. Подавши опис похорону Мазепи, Бантиш іще раз робить характеристику в таких же трафаретночорних фарбах, як і перша. Один тільки вчинок, на його думку, робить честь Мазепі, – це те, що він попалив свої папери, щоб не накликати лиха на інших. Цей факт подає він за «И. Русовъ».

Розділи XXXIX і XL обіймають властиво гетьманування І.Скоропадського після Шведчини. Бантиш підкреслює обмеження гетьманської влади, обкроєння української автономії й упадок українського життя: «Вообще, исторія сего края примѣтно ослабѣваетъ. Одна только эпоха Полуботка разливаетъ яркій свѣтъ на событія тѣхъ времёнъ, подобно огню, собирающему всю силу свою, чтобы погаснуть» (III, 140). Зазначається роздавання маєтностей росіянам: «Въ Украйнѣ до гетмана Скоропадскаго россіяне не имѣли никакихъ владаній: тамошніе жители, управляемые панами своими, мнили все еще наслаждаться прежнею свободою. Съ измѣною Мазепы исчезла для нихъ и сія обманчивая надежда» (ibidem, 133). Обмежено владу й полковників. Примусове віддання гетьманівни за москаля Толстого дало Петрові привід призначити його полковником ніжинським, «первый примѣръ россіянииа, возведеннаго въ чинъ украинскій» (ст. 143). За «И. Русовъ» малюється в неприхильному світлі роля Мєньшікова на Україні. За Ханенком оповідається про останню

подорож Скоропадського до Москви й заснування Малоросійської Колегії.

Розділ XLI: – «Наказный гетманъ Полуботок». Полуботок – одна з найбільш симпатичних для Бантиша постатей: «сей предпріимчивый, отважный и твердый въ своихъ правилахъ вождь малоросіян» (IV, I, ст. 74); підкреслюється, що він прийняв владу в трудний момент, коли «власти гетманской противуставлена власть Коллегіи Малороссійской, которой президентъ превосходилъ въ полномочіяхь главу народа» (III, 2, ст. 154). Борючись за автономію України, Полуботок, «влекомый пламенною къ отечеству любовію и долгомъ носимаго званія, решился пожертвовать собою для своихъ единоземцевъ» (IV, 1, ст. 71). І в І і в II виданнях наводиться за Шерером промова Полуботка перед Петром, причому в II додано ще й поклик на «И. Русовъ».

Розділ XLII: Упадок Полуботка погіршив становище на Україні, її права обкроювано все більше та більше. Так було до самої смерти Петра. Бантиш вважає потрібним подати «оправданіе дѣяній сего государя»: його недовір'я до України було викликане бунтами і зрадами, зловживаннями і непорядками; «одно только жестокое обращеніе его съ представителями малороссіянь и съ козаками, коихъ онъ изнурялъ тяжкими работами, заслуживаетъ некоторую укоризну» (IV, 1, 2, ст. 79 і III, 2, ст. 165).

Розділ XLIII: – «Апостолъ». Упадок Мєньшікова повів до корисної зміни в долі України: відновлено гетьманство, вибрано достойного гетьмана – Д.Апостола: «онъ возвратилъ соотечественникамъ древнія права, Скоропадскимъ утраченныя, водворилъ спокойствіе во ввѣреной ему стране; ходатайствовалъ неоднократно объ уменьшеніи въ оной налоговъ и воинскихь постоевь; испросиль у монархини прощєніе виновнымь запорожцамъ и делами своими умѣлъ заслужить общую любовь и уваженіе» (IV, 1, ст. 99-100).

Розділ XLIV присвячений добі другого міжгетьманства 1734-1750 рр. Подаються доволі докладно важніші події зовнішнього й внутрішнього життя, з великими похвалами змальовано діяльність генерала Кейта (за Рубаном); за «И. Русовъ» розказано про Тайну Канцелярію й Бірона. На основі «словесного преданія» подано про карієру Ол.Розумовського й прихильність цариці Єлисавети до українців.

Розділ XLV: «Графъ Кириллъ Григорьевичъ Разумовскій». Хроніка подій 1749-1764 рр. з докладним описом церемоній вибору Розумовського й його в'їзду до Глухова. Реформи Розумовського, які «роблять йому честь». Кінець гетьманування й скасування самого уряду гетьманського переказані сухо й коротко: «Въ генеральномъ

собраніи, происходившемъ для сочиненія разныхъ къ государынѣ прошеній отъ малоросійскаго народа, совѣщаемо было некоторыми старшинами, полковниками и сотниками объ исходатайствованіи гетманства, до кончині графа Разумовскаго, одному изъ его сыновей, котораго императрица признаетъ къ тому достойнѣйшимъ. Несогласіе нѣкоторыхъ старшинъ произвело въ собраніи безпорядокъ, навлекшій на Разумовскаго подозрѣніе правительства… Первое неудовольствіе, постигшее графа Разумовскаго было исключеніе Кіева вновь изъ его ведомства... Вслѣдъ за тѣмъ предводитель малороссіянъ уволенъ отъ гетманства... Тогда Малороссія совершенно присоединилась къ главному составу ея и, преобращенная сначала въ наместничества, потомъ въ губерніи, не приняла никакого участія въ мятежныхъ дѣйствіяхь запорожцевъ, но во всякое врсмя сохраняла непоколебимую вѣрность и любовь къ российскому престолу» (IV, 1, ст. 135-136, III, 2, 210)[76]. Про К.Розумовського подано анекдоти, що їх переказав авторові кн. Лобанов-Ростовський – про його доброту й простоту; в першім виданні вони вміщені в «Приложеніяхъ» до IV частини, в II – в «Примѣчаніяхъ», т. III, ст. 74-79.

На цім кінчиться текст першого видання. В другому додано ше один, дуже цікавий XLVI розділ про внутрішній устрій Гетьманщини, побут і культуру. Цей розділ можна уважати поруч «Записокъ о Малороссіи» Я.М.Марковича за один із перших нарисів української етнографії. Насамперед іде огляд. географічний. Подається характеристика населення: «Малороссіянинь вялый, безпечный – изворотливъ, неутомимъ, когда надѣется достигнуть черезъ сіє преднамеренной цѣли. Добродушіе и простота, повидимому, отличительныя черты его характера, но они часто бываютъ слѣдствіемъ хитрости, отпечатка ума. Гордовисть прикрываемая сначала ласковымъ, услужливымъ обращешемъ, являлется во всей силѣ по полученіи желаемаго. Она особливо разительна, когда малороссіяниъ обращается съ младшими, возвысясь, изъ низкаго званія игрою случая, сгибчивостью, безъ особенныхъ достоинствъ»[77]. Не можна відмовити цій характеристиці влучности; певна річ, стосується

[76] Про зруйнування Січі 1775 р. нема ні слова, але в додатку до ч. IV надруковано під № XL. маніфест Катерини про скасування запорозького війська (ст. 297-303).

[77] Цікаво порівняти з цим характеристику, яку дав Бантиш відомому В.Капністові в листі до цензора свого «Словаря достопам. людей»: Капніст був «стихотворецъ, умѣвшій кстати согнуться въ дугу, чюбы не быть согнутымъ инымъ образомъ. Это характеристика нашего поэта. Умный человѣкъ всегда найдется». Див. «Русская Старина» 1888, XI, 525-526.

вона не «народа», а тих панів і підпанків, що їх міг бачити Бантиш, живучи в Полтаві, на службі в канцелярії Рєпніна.

Далі йде характеристика простого народу, можливо, козаків або солдатів з українців: «На полѣ брани сынъ Украины видный, мужественный, не щадитъ себя, сражаясь за царя и родину. Храбрость предковъ главное наслѣдіе его. Она заставляетъ его забывать нѣгу, ведетъ къ славѣ. Скромный въ хижинѣ, полезный въ службі гражданской, малороссіянинъ не уронитъ себя и на кафедрѣ проповѣдника, и въ кругу ученыхъ, вездѣ управляемый врожденнымъ честолюбцем». Ця характеристика нагадує собою ту, що її дає українцям Ріґельман у своїм «Лѣтописномь повѣств. о Малой Россіи», ч. IV, на ст. 87, на котрого зрештою Бантиш і покликається. Те саме і в словах про велику здатність до музики та співів (III, ст. 213). Українські пісні характеризуються за Максимовичем з його передмови до «Малороссійскихъ пісень» 1827 р. (ibid. ст. 214).

Іде опис обрядів та звичаїв. Докладний образ весільного обряду (в примітці № 268), мабуть за відомостями від Котляревського; «названіе сіє (світилка), пишеть ко мнѣ г.Котляревскій, произошло» і т.д.[78]. Повѣствованіе г.Боплана о свадебныхъ обрядахъ малороссіянъ в XVII вѣкѣ не заслуживаетъ никакого вѣроятія, грубая небылица». Згадуються пісні побутові (цитуються дві) й історичні: «доселѣ слѣпцы-бандуристы воспѣвають подвиги Хмельницкаго». В примітці №270 читаємо: «Кн. Цертелевъ и г.Максимовичъ приписываютъ Богдану Хмельницкому известную пѣсню малороссійскую: «Ой бѣда чайцѣ, чайцѣ небозѣ», но она не имъ сочинена, а послѣднимъ кошевымъ запорожскимъ Калнышемъ». Далі про родини, христини, колядки (поклик на Марковича «Записки о Малороссіи), русалчин тиждень, мавок та повір'я про них; про Купала, – в примітці №273, подано лист Ходаковського до автора про святкування Купала по славянських землях; відьми, щедрування (в примітці дві щедрівки), кутя, малашки, проводи, вечерниці. «Въ вечерницахъ рѣдко происходить какой безпорядокъ или безчиніе. Стыдъ и посмѣяніе цѣлой семьѣ бываютъ слѣдствіемь лишенія чести».

За Шафонським і Ріґельманом подано докладний опис одежі.

Далі йде огляд «чиновъ малороссійскихъ», починаючи від гетьмана, кінчаючи сільським отаманом і есаульчиками або стойчиками, всього 51 «чин». Козацький полк, як військово-

[78] Див. лист Бантиша (Москва 29 жовтня 1829. р.) до Котляревського, де він дякує за надсилку етнографічних відомостей, в «Кіев. Стар.» 1883, V, ст. 152. Ці відомості видруковані з паперів Котляревського, опублікованих в «Основі» 1862 р.

адміністративна одиниця, козаки та їх категорії, бобровники, стрільці; сердюки, компанійці, надворна хоругва, жолдаки. Однострій козаків та узброєння. Всі пояснення здебільшого за Шафонським. Малоросійське шляхецтво: воно склалося «изъ коренныхъ жителей, жалованныхъ помѣстіями оть королей польскихъ, потомъ оть самодержцевъ россійскихь, стяжавшихь чины и имѣнія пролитіемь крови своей на ратномъ полѣ, службою, полезною для государей и отечества». Коротко говориться про маґдебурське право і про посполитих: «Посполитые или крестьяне въ Малороссіи не имѣли свободы не только продавать, но и закладывать земель своихъ безъ позволенія помѣщика; могли переходить съ мѣста на мѣсто, но оставя все нажитое господину, заплатя ему за льготное время и получа оть него письменный отпускъ. Помѣщикамъ не позволено было иначе продавать ихъ, какъ съ землями»[79].

Зовнішній вигляд українських міст: архітектура, меценатство Мазепи, церкви. Чернігів (за Марковим) і Київ (за Берлінським). Огляд культурного життя. Починається з характеристики української мови: «Несправедливо думають, что нарѣчіе, коимъ говорять теперь малороссіяне, обязано своимъ происхождешемъ единственно вліянію языка польскаго. Мѣстное удаленіе кіевлянь отъ новгородцевъ и другихъ славянскихъ племенъ еще въ глубокой древности положило зародышъ таковому измѣненію языка славянскаго, й наблюдательный филологъ въ Лѣтописи Несторовой, въ путешествіи ко святымъ мѣстамъ черниговскаго игумена Даніила, и въ пѣсни Игоревой, письменныхъ памятникахъ XI и XII столѣтій, примітить уже сій отмены въ нѣкоторыхъ словахъ и въ самомъ составѣ ихъ. Неоспоримо, что сосѣдство съ Польщею и Литвою, а потомъ долгое господство сей державы над Малороссією, измѣнивъ ее въ духѣ, правилахъ, обычаяхъ и частію въ вѣрѣ, много подействовало и на языкъ, показывая въ теперешнемъ его составѣ смѣсь древнихъ славянскихъ словъ съ польскими, нѣмецкими, которымъ особенный выговорь далъ собственную, совершенно отличную отъ другихъ нарѣчій форму. Свѣдущіе люди находятъ нынѣшнее малороссійское нарѣчіе сходнымъ съ тѣмъ, коимъ говорять венгерскіе россіяне, извѣстные подъ именемъ карпатороссовъ». На підкріплення думки про запозичення німецьких і латинських слів наводиться в примітці, за словником Котляревського, ряд відповідних слів.

---

[79] Майже дослівно за Р.Рубаном «Краткая лѣтопись Малой Россіи» Петербург 1777, ст. XXVII.

Ствердивши, що «подобно всѣмъ языкамъ, малороссійскій имѣетъ мѣстами различное произношеніе» (а на доказ навівши різну вимову, в Полтаві й на півночі слів кінь – кунь, віл – вул, ніж – нюж), Бантиш дає короткий огляд писаних пам'яток української мови: «Кроника съ лѣтописцовъ стародавныхъ», Сафоновича, Літописець Туманського, дипломатичні акти. «І.Котляревскій въ новѣйшее время, въ переложенной на малороссійское нарѣчіе Енеидѣ, показалъ, съ отличнымъ искусствомъ, до какой степени умъ гибкій и оборотливый можетъ управлять гармоническими звуками». Далі йде перегляд письменників-українців; називаються: Т.Прокопович, Стефан Яворський, Гавр.Бужинський, Вас.Григорович-Барський, С.Кулябка, А.Зертис-Каменський, Ю.Кониський (наводиться його промова до Катерини II), козак Климовський, Богданович і В.Капніст («отличный лирическій поэтъ, котораго послѣдніе пѣсни недавно еще среди насъ раздавались»)[80]. Слідує нарис про Києво-Могилянську Академію, проект університету в Батурині, про українські друкарні, про церковні відносини з часу залежности української церкви від московського патріярха, про київських ієрархів. На цім кінчиться праця Бантиша.

Пізніший критик праці Бантиша – Г.Карпов докоряв йому, що він ставив на однаковій лінії, як джерело – і літопис і акти: «Въ текстѣ его сочиненія мы можемъ встрѣтить, что часто лѣтописецъ стоить на равной степени съ подлиннымъ документомъ. Въ первомъ изданіи Исторіи М.Р. видимъ, что лѣтописецъ иногда предпочитается, и уже въ добавленій къ его извѣстіямъ дѣлаются выписки изъ оффиціальнихъ актовъ»[81]. Особливо докоряє Карпов Бантишеві за «Исторію Русовъ»: «Для второго изданія И.М.Р. Бантишъ-Каменскій пользовался «Исторіею Русовъ»; эта фальшивая лѣтопись означена у него, какъ «любопытная рукопись[82]. В.Іконніков зазначив, що Бантиш дуже мало

---

[80] В згаданому вже листі Бантиша до цензора находимо цікаві рядки про Капніста: «Обь одѣ Капниста на уничтоженіе въ Россіи слова рабство – не могъ я умолчать (в біографії Капниста в Словнику), но умолчалъ о вольныхъ стихахъ его относительно порабощенія Малороссіи» – очевидно мається на увазі славетна «Ода на рабство», написана 1783 р. і надрукована 1806 р. «Рус. Стар.» 1888, XI, ст. 525.

[81] Критическій обзоръ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся, Москва 1870, ст. 11.

[82] Критическій обзоръ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся, М. 1870. ст. 12. Одначе там же говориться, шо до «И. Р.» Бантиш ставився з певним критицизмом.

використав Чернігівський Архів, у якому в 20 рр. переховувалися дуже цінні матеріяли до історії Гетьманщини[83].

Увага Карпова зовсім слушна: для Бантиша козацький літопис – такої ж самої ваги джерело, як і актовий документ, і в користанні з літописів він не виявляє особливого критицизму[84]. Основними джерелами з-поміж літописів були для Бантиша в І виданні літопис Грабянки (замаскований у виданні Туманського) і «Краткое описаніе Малороссии»; але один і другий мав він у різних варіянтах, під різними назвами. Так само частенько покликується Бантиш і на Рігельмана. Щодо інших літописів або компіляцій, то Бантиш покликується на них зрідка, переважно, щоб подати якісь, на його думку, цікавіші подробиці.

Для другого видання Бантиш мав уже «Историю Русовъ», а також і Самовидця. «Историю Русовъ» він використав дуже широко, беручи з неї не тільки окремі звістки, але й цілі сцени, промови, описи, в які дуже багатий цей твір. Уперше покликується він на неї, оповідаючи про запозичення українцями з Литви «обычаевъ своихъ властелиновъ» – надання на уряди ранґових маєтностей (II видання, т. II, ст. 60). Далі він бере з «И.Русовъ»: опис «Реформи Баторія» (ibidem, ст. 139), про гетьмана Шаха (ст. 142), про віленський сойм 1563 р. (ст. 148), про українсько-польську ідилію перед унією (ст. 147), про похід Скалозуба[85] (ст. 152-153), про Наливайка і початок унії, де виписано з «И.Р.» цілі сторінки (171-178), про утиски над православними (ст. 202), про Тараса Трясила (203), про «Гуна» (Гуню), Остряницю й його страту знов цілих п'ять сторінок (213-218), про «гетьмана» Максима Гулака (219), про Хмельницького й Барабаша (ст. 236-238), осаула Родана і хоружого Харкевича (241-242), про білоцерківський універсал Б. Хмельницького й лист до Владислава IV (243-245), про подвиги Кривоноса (249-250), цілий ряд відомостей про кампанію 1648 р., про дари в Чигирині, про зносини з Туреччиною (ст. 258-259), про

---

[83] Опытъ русской исторіографіи, II кн., 2. ст., 1612.

[84] Щонайбільше зустрічаємо вказівки: «въ малорос. лѣтописи, изданной г. Рубаномъ, написано, будто Палѣй взялъ въ плѣнъ самого хана» (т. III, ст. 20), або въ «малор. лѣтописяхъ упоминается, будто турецкій военноначальникъ обѣщалъ козакамь...» (ibidem, ст. 36).

[85] Одначе тут він ставиться критично до «И.Русовъ» і з приводу звістки про мітичного гетьмана кн. Михайла Вишневецького робить увагу, що «дѣеписателю временъ новѣйшихъ предстоить трудъ очищать сей мутный источникъ (I, ст. 153). Так само заперечує правдивість звістки про участь козаків у бою під Варною 1444. р. (прим. до I. т., ст. 11). «Противною истинѣ» вважає Бантиш і звістку «Історіи Р.» про страту Косинського у Варшаві, бо це й «неймовірно», і нема цього по других літописах (т. I, прим. 111). Так само і що до деяких звісток «И. Р.».

побачення Хмельницького з Іслям-Гіреєм перед берестецькою битвою (ст. 291), про похід Антона Адамовича (Ждановича) під Варшаву 1656 р. (II т., ст. 8), про печаль народа по смерти Б.Хмельницького (ibid. ст. 21). Далі Бантиш залишає «Исторію Рус.» аж до кінця XVII в., коли знову бере з неї характеристику Сірка (т. II, ст.184-185); далі йдуть коротенькі звістки про Мазепу (III, ст. 6), промова Мазепи до козаків по переході Десни 1708 р. (т. III, ст. 100-111), про великодушність Мазепи (ст. 125), про відмову гетьмана І.Скоропадського взяти участь у суді над царевичем Олексієм (ст. 144), про загарбання Мєншіковим маєтків на Україні (ст. 14), промова Полуботка перед Петром (160-161), про тайну Канцелярію й Бірона (189-190), про Київську пожежу 1718 р. (240) і справу Іасафа Кроковського (ст. 257).

Крім тексту бачимо цілий ряд виписок і покликань на «И.Р.» також в примітках, що їх винесено в II виданні на кінець кожного тому. Так у I томі бачимо: порядок гетьманів (прим. 78), привілей Баторія 1576 р. (прим. 104), спалення Наливайка (прим. 119), про Хмельницького й Барабаша (пр. 184), про агітацію попа Рурського проти москалів (216). В II томі: про смерть Золотаренка (прим. 1), вірші на портреті Б. Хмельницького (прим. 7), визволення Палія козаками з фортеці (прим. 36), лист Сірка до гетьмана Самойловича (149); в III томі: походження Мазепи (прим. 6), обряд проклинання Мазепи (прим. 131), про страти в Лебедині (прим. 142), смерть Мазепи (158), гнів Петра I на ген. писаря Савича за слово «не скажу» (208), про Розумовського й Теплова (прим. 253-261).

Щодо літопису Самовидця, то його відомості за посередництвом Ріґельмана, «Краткого Описанія» та Грабянки служили джерелом Бантишеві вже для I видання. Перевіривши покликання Бантиша на «Малор. Лѣтопись», густо розсіяні на полях, я стверджую, що відповідні звістки своїм змістом і редакцією найбільш нагадують «Краткое Описаніе Малороссіи». Цей літопис Бантиш, видко, мав у кількох списках, а також у виданні В.Рубана. Як зазначено вище, варіянтами «Краткаго Описанія Малороссіи» могли бути позначені Бантишем в його реєстрі джерел I видання «Другая рукопись о Малой Россіи, сообщенная прот. Домонтовичемъ, безъ начала, съ 1471 по 1752 годъ», «Описаніе краткое о Малой Россіи», подароване батьком Бантиша В.Н.Каразіну, нарешті «Краткое описаніе Малой Россіи неизвѣстнаго сочинителя по 1735 годъ».

В числі нових джерел II видання «И. Малой Рос.» ми бачимо й «Лѣтописецъ малороссійскій съ 1340 по 1734 годъ, подаренный Об-ву Исторіи и древностей россійскихь Ст.Дм.Нечаевымъ». Це єсть ніщо інше, як московська редакція Самовидця, подарована 1824 р. Нечаєвим

Московському Об-ву Исторіи и древностей»[86]. Це джерело Бантиш використав лиш для приміток, вибравши з нього звістки, що належать до найбільш цікавих і характеристичних для Самовидця, от як: удаване Многогрішним небажання приймати булаву (т. II, прим. 72), про те, як у Москві плювали на арештованого Многогрішного (ibid., 85), про посуху 1680 р. (прим. 139), про пожежу в Стародубі 7 травня 1677 р. (прим. 166), про пожежі по інших містах (167), про походження Мазепи з білоцерківського повіту (т. III, прим. ст. 5), про позбавлення Самойловича гетьманства через інтриґи Мазепи (ст. 5; ibid., ст. 6). Один тільки раз згадує Бантиш своє джерело в тексті, цитуючи відомий нарис причин повстання Б.Хмельницького.

Щодо джерел чужих, то Бантиш охоче користується з Енґеля, якого дуже цінить, хоч іноді й, не згоджується та полемізує з ним, як наприклад на ст. 91, II т., I видання, де він заперечує звістку Енґеля про участь московського уряду в скиненні Многогрішного, наївно арґументуючи тим, що така підступна політика не відповідає вдачі царя Олексія; або спростовує його твердження за Залуським, ніби Сірко брав участь у віденськім поході 1683 р. (ст. 153). Дуже часто полемізує він з польськими авторами, наприклад, щодо походження козаків (т. II, ст. XV-XVI), сперечається з Нєсецьким (т. II, ст. 171, прим. 82), Пасторієм і Шевальє вкупі (т. II, прим. 197, 203, 231, 243, 244, 238, 258, 268, 273, 275, 289), закидуючи їм неточність і тенденційність; з Ґрондським (т. I, прим. 214); Міллерові закидає невірність (т. I, прим. 135), а Енґелеві й Рігельманові вкупі закидає несправедливість в обвинуваченні Голіцина за зраду підчас кримського походу 1687 р. (т. I, прим. 23). Взагалі вся критика джерел у Бантиша зводиться до заперечення тої або іншої цифри війська, яка здається йому або занадто велика, або ж навпаки – мала, або ж заперечення того чи іншого твердження на основі мотивів, так би мовити, психологічних.

Що стосується актового матеріялу з Колежського Архіву в Москві, то Бантиш використав його совісно. Уперше покликується

[86] В своїй замітці Бантиш пише про цей літопис: «Оный писанъ великороссійскимъ почеркомъ въ 1766 году (какъ видно изъ заглавнсго листа) и наполненъ ошибками». Помилки ці – перекручення українських імен та прізвищ, що їх не зрозумів переписчик москаль. Далі зазначав Бантиш, що літопис «отличается въ началѣ и въ концѣ краткостью; со временъ Б.Хмельницкаго по 1702 годъ вмѣщаетъ нѣкоторыя подробности, находящіяся въ бытописаніяхъ, изданныхъ Рубаномъ и Туманскимъ». Щодо «преимуществъ» літопису перед іншими дуже вірно зазначив Бантиш: опис причин повстання 1648 р., упадок Многогрішного, пожежу в Стародубі 1677 р., «о тогдашнемъ развратномъ поведеніи жителей сего города», та інш.

Бантиш на Московський Колежський Архів у першому виданні в примітці до ст. L вступу; від ст. 3. починаються покликання на полях: «Мал. дъла хранящ. в Колеж. Архивѣ» № такийто (про зносини Богдана Хмельницького з Москвою в 1650-51; рр.); з того місця і до кінця своєї праці Бантиш має Колежський Архів за головне джерело, в другім виданні «И.М.Р.», в тексті і в примітках маємо цитування, або просто покликування на цей Архів понад 500 разів. А в додатку до 1 видання надруковано 103, документи (про ці документи буде мова далі).

Справедливий закид зробив Бантишеві пок. акад. В.Іконніков, що він, Бантиш, так мало використав Чернігівський Архів Губернського Правління. Дійсно, ми зустрічаємо в І виданні всього лише такі вказівки на цей Архів: в IV томі на ст. 87-89, в примітці під текстом подано з журналу подорожі гетьмана Апостола до Москви опис гостювання у гетьмана 7 квітня 1728 р. царя Петра II; в додатку ж до IV тому надруковано з матеріялів Архіву 7 документів: 1) Маніфест Петра І до українського народу від 9 листопада 1708 р.; 2) Решетилівські пункти гетьмана Ів. Скоропадського 17 липня 1709. р.; 3) указ Петра І до гетьмана Скоропадського 29 квітня 1722 р. про Малоросійську Колегію; 4) статті гетьмана Скоропадського з резолюціями Петра І; 5) грамота Сенату до полк. П.Полуботка 11 липня 1722 р.; 6) «Рішаючі пункти» 22 серпня 1728 р. і 7) грамота цариці Єлисавети про вибір гетьмана 15 грудня 1749 р. В другому виданні зацитовано всього: про подорож гетьмана Апостола до Москви (в примітках) і решетилівські пункти та «Рішаючі пункти» (в тексті). Оце й усе, що вибрав Бантиш з тих 66 діл, які він узяв для перегляду з Чернігівського Архіву[87].

Який відгук зустріла «Исторія Малой Россіи» по своїй появі, і яку оцінку склала їй тодішня історіографія? Один із перших відгукнувся на неї Олекса Мартос, що сам мав уже написану «Историю Украины». Він помістив на сторінках «Сына Отечества» непідписану рецензію[88]

[87] Труды Полт. Арх. Ком. т. I, ст. 52 (тут внизу сторінки (50) рукою Д.Дорошенка написано: «Див. далі примітку ч.122 на ст.60» [автор помилився – насправді на ст.64 – *А.В.*]).

[88] Що ця рецензія належить Ол.Мартосу, на це вказав ще Ол.Лазаревський (покликуючись на Н.Полевого) в своїм «Указатель источн. для изуч. малор. края», СПБ. 1858, ст. 21, а потім в «Кіев. Стар.» 1895, II, ст. 182. Тепер це саме підтвердив і Ф.Савченко в своїй цінній статті «Нові відносини про неопубліковану Історію України О. Мартоса» в збірнику «За сто літ», кн. VI, Київ 1930, ст. 8-10.

(1823, № 3, ст. 130-138). В ній Мартос коротенько схарактеризував твори попередників Бантиша-Каменського, згадавши про «Літопис» Рубана й переклад її французькою мовою Шерера, «Лѣтописца» Туманского й «Історію України» Енгеля, далі Боплана, Шевальє й Пасторія; цих трьох Мартос називає «безъ оскорбленія патріотизма малоросіян» батьками української історії. Переходячи до Бантиша, Мартос писав: «Г. Бантиш-Каменскій въ нѣкоторыхъ случаяхь, конечно, не избѣжалъ укоризны просвѣщенныхъ читателей, но средства его въ составленіи Исторіи и особенно находящаяся при ней Приложенія, всего въ IV томахъ по щету 103, достойны величайшей похвалы, хотя матеріялы еще не составляютъ зданія».

«Исторія Б.-К. планомъ своимъ весьма сходна съ Лѣтописью Рубана, которую почтилъ Шереръ переводомъ на французскій языкъ, хотя не счелъ нужнымъ оговорить о томъ. У г. Б.-К. (Введ., ст. XLV) жена Хмельницкаго также собственноручно набиваетъ табакомъ трубки для него и посланниковъ. Потомству нѣт нужды до такого посольскаго угощенія: оно жалѣетъ, почему авторъ кратко перешелъ блистательные подвиги украинцевъ у Збаража, едва коснулся битвы при Берестечкѣ, при Батогѣ, у Жванца, и скорыми шагами достигъ эпохи присоединенія Малороссии къ Державѣ Московской. Исторія Украины теряетъ всю свою занимательность, когда умираеть Богданъ. Послѣ него зачинаются происки, сплетни, убійства: повсюду грабежи, зверства, и очень немного примѣровъ великодушія. Конечно, Кліо не любитъ скрытности: но вѣрны же записки въ манускриптахъ, доставшіеся автору отъ грамотныхъ простолюдиновъ?»

«Со второй половины III Тома – продовжує Мартос – слѣдуетъ, открытіе измены Гетмана Мазепы. Сія статья обработана весьма хорошо. Читатель въ ней найдетъ многія подробности, кои до сего нигдѣ не были помещены... Послѣ Полтавскаго сраженія исторія Малороссіи становится примѣтно незанимательнѣе. Промежутокъ отъ гетмана Скоропадскаго до уничтоженія гетманства, кажется, не представилъ малороссамъ мѣсто гражданства въ царствѣ Исторіи; но эпоха наказнаго гетмана П.Полуботка есть одна изъ блестящихъ въ дѣеписаныяхъ Украины. Твердость духа, мужество просвещенное и любовь къ родинѣ поставляють его, послѣ Богдана, первыми украинцемъ. Слава ему! Слава автору, сохранившему для насъ черты, достойныя исторіи древняго Рима».

Зробивши закид Бантишеві за те, що він обійшов мовчанкою таких видатних культурних діячів, як Дм.Туптало й Т.Прокопович, «дѣлающихъ честь Малороссии болѣе всѣхъ ея гетмановъ», рецензент закінчує критичну статтю словами, якими, як справедливо зауважує д.

Савченко, накреслено програму його власної історії: «Вотъ все, что можемъ теперь сказать о сей Исторіи Малороссійской. Думаемъ, что она, конечно, будетъ пріятна малороссамъ, потому, что она есть первая подробная и притомъ большая часть предковъ нынешних помѣщиковъ тамъ видны дѣйствующими лицами; а кому не хочется знать о своихъ предкахъ? Но скажемъ, что бывшая Украина, составившая изъ себя болѣе нежели Черниговскую и Полтавскую губерніи, вероятно потребуетъ другой своей исторіи, преимущественно до раздробленія ея на части. Она потребуетъ показать причины и начала причинъ удивительнаго состава козацкаго народа. Авторы иностранцы въ своихъ твореніяхъ представляють обширное поле для обработанія писателю просвещенному и трудолюбивому».

Ця рецензія зачепила Бантиша, і він відповів на неї листом до редакції «Сына Отечества» з датою 8. II. 1823. Цю відповідь надруковано в VII ч. за 1823 р., ст. 313-321. Бантиш пише тут, що він не звернувши уваги на критику «неизвѣстнаго», якби в ній не було «съ оскорбленіемъ упомянуто о нѣкоторыхъ особахъ, удостоившихъ (его) сообщніемъ драгоцѣнныхъ отечественныхъ рукописей». Отже він подае, що свій матеріял дістав не від «грамотныхъ простолюдиновъ», а від спадкоємців Чепи і Шафонського; він запитував, чи не помиляється рецензент щодо «непросвѣщенныхъ» українських письменників, надто вихваляючи чужоземних; свою лаконічність в описі подій під Берестечком поясняв тим, що його «Історія» присвячена головно подіям після переяславського договору, причім навів два зразки неправдоподібних звісток у «батьків української історії», Шевальє (як один козак оборонявся від поляків під Берестечком три години після того, як його пробито чотирнадцятьома кулями) і Пасторія (ніби козаків під Збаражем було 300.000, та ще татар 100.000, а поляків усього 10.000). Бантиш погоджувався, що, дійсно, не слід було промовчувати українських учених, але не погоджувався з критиком, ніби вони зробили Україні більше чести, ніж усі її гетьмани.

З того самого листа Бантиша до редакції «Сына Отечества» видко, що там же появилася й друга рецензія на «Історію». Автор цієї рецензії писав, що він сам не бачив «Історії» Бантиша, але чув, що кажуть, ніби «самая «Исторія» не слишкомъ хороша, но что приложенныя къ ней оправдательныя статьи очень важны и любопытны».

«Московскій Телеграфъ» (1830, часть 35, №№ 17-18, ст. 74-97 і 224-257) помістив обширну рецензію на 2-ге вид. «Ист. М. Р.» в формі статті під заголовком «Малороссія; ея обитатели и исторія». Автор, укритий під літерами Н.П., безперечно – Николай Полевой, звісний

своєю «Исторіею русскаго народа» (1829), що видавав «Моск. Тел.» в 1825-1834 роках. Свою статтю починає він з твердження, що українці – «народъ совершенно отличный отъ насъ, чистыхъ русскихъ», у якого «языкъ, одежда, обликъ, лица, бытъ, жилища, мнѣнія, повѣрья – совершенно не наши. Скажемъ болѣе; на насъ – смотрятъ тамъ донынѣ непріязненно» (ст. 77). Хоча – «всѣ слѣды политической самобытности малороссійской совершенно изглажены», але зазначені вище ріжниці виразно свідчать, що «Малороссія долго и сильно жила отдѣльною отъ России жизнь». І це, на думку автора, виправдує потребу писати історію України. Досі такої історії не було, бо ні «невѣрные и безобразные» літописи («Исторія Русовъ, справленная Конискимъ, Шафонскій, Ригельманъ, Симоновскій, Зарульскій, Рубанъ, Туманскій» та ін.), ні чужоземні компіляції, ані навіть спроби Ол. Мартоса ще не дали історії України. Бантиш-Кам. дуже совісно зібрав і обробив свій матеріял, але Україна жде ще свого історика, бо її багате й принадне минуле, сліди якого живуть досі в розкішній народній поезії, потрібує для свого змалювання великого майстра (ст. 256-257).

З інших рецензій (вже на II і III видання) нам відомі: Л.С. «Вѣстникъ Европы», 1830, ч. 171, кн. 12, ст. 296-306; брошура Ст. Руссова «Замѣчанія на бранчивую статью въ Московскомъ Телеграфѣ относительно Малороссійской Исторіи», СПБ. 1830, ст. 19, 8; «Отечественный Записки» 1842, № VI, т. 22, отд. 6, ст. 41-42; «Библіотека для Чтенія», 1842, т. 51, отд. 6, ст. 70 -77; «Сынъ Отечества» 1842, ч. 2, № 3, ст. 10-12; рецензія Ф.Євецького, «Денница, Литературная газета. Jutrzenka, pismo Literackie», Варшава, 1842, № 17, сентябрь, ст.209-212; С.Бурачка в журналі «Маякъ», 1843, т. 5, кн. IX, гл. 4, ст. 21-47, – на жаль, я маю змогу зацитувати лише Ф.Євецького, Н.Полєвого та ще рецензію невідомого автора в «Отечественныхъ Записках».

Федір Євецький відгукнувся на трете видання «Ист.Мал.России» статтею у варшавському журналі «Денница (Jutrzenka)», видаваному російською й польською мовами. В цій статті він говорить про «И.М.Р.» і про «Исторію Новой Сѣчи» А.Скальковського, що також недавно перед тим появилася (1841 р.) «Исторія Малой Россіи» г. Бантиша-Каменскаго, каже Євецький, «выходитъ новымъ третьимъ изданіемъ спустя 12 лѣтъ послѣ 2-го изданія, отъ котораго оно ни въ чемъ не отличается, хотя вь этотъ періодъ времени труды Археографической Комиссіи, г. Скальковскаго и нѣкоторыхъ польскихъ ученыхъ многое уяснили въ исторіи Малороссіи».

«Какъ обильный сборъ фактовъ и еще какъ сводъ значительнаго количества источниковъ (свыше 50), трудъ г. Бантиша-Каменскаго

представляетъ драгоценное пособіе для будущаго историка Малороссіи и заслуживаетъ всю нашу благодарность. Къ сожалѣнію мы не можемъ сказать того же о другихъ качествахъ Бантиша-Каменскаго, какъ историка: его взглядъ на исторію принадлежитъ къ понятіямъ еще прошедшаго столѣтія; наоборотъ, – на событія онъ смотритъ, какъ человѣкъ настоящего времени, не принимая на себя труда перенестись въ ту эпоху, которую онъ описываетъ, отъ чего взглядъ его на событія и его оценка историческихъ лицъ – неудовлетворительны и невѣрны. Критики источниковъ, которыми авторъ пользовался, мы вовсе не видимъ въ его Исторіи. Ипотезы его въ тѣхъ случаяхъ, гдѣ ему не достает источниковъ (напримѣръ, о происхожденіи козаковъ), не обнаруживаютъ въ немъ ни большой проницательности, ни большой ерудиціи»[89].

Далі Євецький розвиває думку, що історія України – це тільки три століття існування козаччини й Гетьманщини, і що з кінцем XVIII в., з упадком Запорожжа й Гетьманщини, наступає й «конецъ исторіи Малороссіи». Він зазначає труднощі для історика України, які полягають в тому, що московські й польські історики трактують і освітлюють українську минувшину кожен із свого власного погляду, а знов же таки «лѣтописцы малороссійскіе» подають своє власне насвітлення. Свій одзив закінчує Євецький сумнівом щодо можливости, взагалі, скласти історію України, аж доки не буде опубліковано всього актового матеріялу: до того часу «едвали возможно написать исторію Малороссіи въ томъ видѣ, въ какомъ она должна быть» («Денника», ст. 212).

З нагоди появи III видання «Исторіи Малой Россіи» появилася на сторінках «Отечественныхъ Записок», 1842 р., том XXII, ст. 41-42, цікава рецензія – без імени автора. Зазначивши, що твір Бантиша вже добре відомий публиці з попередніх видань, автор рецензії подає загалом дуже прихильну оцінку Бантишевої праці, хоч і визнає, що вона «далеко еще не достигаетъ цѣли, какъ исторія народа, багатаго силами нравственными и физическими, имѣющаго свою собственную національную физіономію и считающаго на своей исторической памяти не одну блестящую эпоху». Книзі Бантиша, на думку автора, багато ще бракує до того, щоб бути вірним дзеркалом того, що ми могли б назвати історичним життям України, але при тім всім «книга Бантыша-Каменскаго, какъ матеріяль, какъ подробнѣйшая лѣтопись цѣлой страны, должна имѣть не маловажное достоинство въ глазахъ будущаго историка этого края. Уже одно то обстоятельство, что авторъ

---

89 «Денника», ст. 209-210.

имѣлъ подъ руками едвали не богатѣйшій запасъ печатныхъ и письменныхъ сочиненій, прямо относящихся къ избранному имъ предмету, даетъ его книгѣ, можетъ быть, гораздо болѣе вѣсу, нежели иное, самое блестящее, но поверхностное изложеніе». Віддаючи дань совісному використанню Бантишем його багатих матеріялів, автор каже, що навіть, якби його історія була не більше, як «компиляціею фактовъ», то й тоді «мы не задумались бы воздать ей должное уваженіе и всегда бы, т. е. впередъ до настоящей исторіи, признали ее за лучшее и вѣрнѣйшее пособіе для изученія исторіи малороссійскаго края. Для насъ оно важно и какъ искусный, добросовестный, а потомъ особенно, какъ вѣрный и, конечно, самый подробный сводъ всѣхъ извѣстій туземныхъ и иностранныхъ, какія только можно имѣть объ исторической судьбѣ Малороссіи и ея жителей... Решительно, говоря о Малороссіи, мы не умѣли бы назвать книги, къ которой можно было бы обратиться съ большею довѣренностью»[90].

Автор рецензії не погоджується тільки з поділом Бантишевої праці на три частини, вважаючи цей поділ за штучний; він зазначує, що про поділ старого, цебто князівського, періоду Бантиш оповідає здебільшого за Карамзіним і, взагалі, подав тут мало нового; не зовсім погоджується він із думкою Бантиша про кавказьке походження запорожців, хоч сам не протиставить цій думці свого власного погляду і, нарешті, робить Бантишеві деякі закиди щодо чистоти літературної московської мови в його «Исторіи», спеціяльно щодо її «високого стилю»[91].

Прихильну оцінку I видання «Исторіи Малой Россіи» маємо в листі митрополита Евгенія Болховітінова до Бантиша з Киева від 19.XI.1822: «При почтенномъ письмѣ Вашемъ отъ 22 октября – пише м. Євгеній – имѣлъ я честь получить трудовъ Вашихъ Исторію Малой Россіи, достойную любопытства и уважанія всѣхъ любителей отечественного бытописанія... Но замѣчанія мои на оную, если какія мнѣ встретятся, сообщить могу не прежде какъ по прочтеніи всей на досугѣ. Впрочемъ я увѣренъ, что Вы, имевши столь много источниковъ, какіе въ началѣ книґи сами объявили, мало можете отъ меня воспользоваться, ибо я о Малороссіи доселѣ зналъ только то, что писали о ней Миллеръ, Шереръ и Туманскій; а въ Кіевѣ я ничего еще не нашелъ о семъ для меня новаго... Всѣ, читавшіе Вашу історію, сожалѣють только, что введеніе Ваше въ оную очень коротко. А можно бы Вамъ побольше написать о происхожденіи козаковъ. Бывши въ

[90]«Отечественные Записки», 1842, т. XXII, ст. 41.
[91] ibidem, ст. 22.

Калугѣ, я получилъ отъ графа Бутурлина и читалъ «Histoire des cosaques» par Lesure[92], напечатанную въ Парижѣ въ 1814 году въ 2 томахъ и посвященную вашему государю. Но она между Вашими источниками не показана. На просьбу Вашу о портретахъ гетмановъ малороссійскихь ответствую, что здѣсь въ Лаврѣ видѣлъ я одного только Хмельницкаго портретъ, но распрошу, нѣтъ ли здѣсь и другихъ»[93].

В другім своїм листі з 28 лютого 1823 р.[94] м. Євгеній подає Бантишеві відомості про книгу Лесюра й висловлює надію, що скоро прийдеться випускати друге видання «И.М.Р.», про що, видко, сам Бантиш почав тоді думати.

Доволі неприхильна оцінка Ф.Євецького залежала, треба думати, від того, що манєра Бантиша в 40 рр. вже дійсно була перестаріла, його книга здавалася «сухою», очевидно, за її виклад. Такого ж погляду на працю Бантиша, як на «суху» і «безцвітну» тримався і М.Максимович, що взагалі хитався в своїй оцінці «Историіи Малой Россіи». Високо ставлячи «Исторію Русовъ», власне за її літературні прикмети, він робить порівнання з «Ист. Малой Россіи»: «Конисскому въ его время не доставало еще достовѣрнаго свѣдѣнія на многія мѣста въ исторіи; а будь у него весь тотъ историческій запасъ, какимъ въ нынѣшнемъ столѣтіи обладалъ Д.Н.Бантышъ-Каменскій, і изъ подъ его руки вышла бы не такая безцвѣтица, какъ «Ист. Малой Россіи», особливо во второмь умноженномъ изданіи[95]. В 1855 р. одначе признав Б.-Кам-го «достопамятнымъ трудолюбцомъ»[96].

Максимович писав 1857 р. про «И.М.Р.», що вона багата фактами і назвав її, поруч праці Рігельмана, «склепомъ малороссійской старины» й працею важною для історії України[97]. Ще трохи згодомъ, 1859 р. він атестує її такъ: «Исторія Бантыша-Каменскаго – мертвая и небезошибочная, но много обогатившая исторію гетманства Богдана свѣдѣніями документальными, изъ Московскаго Архива заимствованными[98].

О.Бодянський, видаючи «Источники Малоросійской Исторіи», зібрані Бантишем, вважав ці «источники» трохи чи не за важнішу

[92] Д.Савченко подає, що Лесюр написав свою книгу на замовлення Наполєона. Див. «Україна», 1925, кн. 5, ст. 41. Бантиш мав цю книгу.
[93] «Русская Старина», 1904, IX, ст. 648-49.
[94] ibidem, ст. 649.
[95] Собраніе сочиненій, т. I, ст. 238.
[96] ibidem, ст. 218.
[97] ibidem, ст. 398.
[98] ibidem, ст. 524.

заслугу Бантиша перед українською історіографією, як його «Історія Малой Россіи»: «Я думалъ – писав Бодянський – что они составятъ ему (Бантишеві) прочный надгробный памятникъ, быть можетъ, прочнее самой его «Исторіи Малой Ройсіи», которою, впрочемъ, оказалъ онъ для своего времени большую услугу малоросіянам»[99].

Як я вже зазначив на самому початку, «Ист. Малой Россіи» знайшла на диво дуже слабий відгук в українській історіографії, та й зпоміж москалів мало хто на неї відгукнувся. Одинокий, хто присвятив її більше уваги, це Г.Карпов. Ми вже подали вище, як оцінював Карпов спосіб використання джерел у Бантиша. Одначе він признавав, що «тамъ, гдѣ историкъ внимательно читалъ архивскія дѣла, особенно для второго изданія, важно уже и то, что перечетъ историческихъ фактовъ у него выходитъ вѣрнымъ; встречаются даже опроверженія сказаній лѣтописцевъ на основаніи подлинныхъ документовъ; такъ напримѣръ, нѣкоторыхъ нелѣпыхъ извѣстій Исторіи Русовъ»[100].

Карпов підкреслює, що Бантиш не був самостійний дослідник і покладався на чужі праці: «не бывши самостятельнымъ работникомъ, Бантышъ слишкомъ много полагался на чужія работы, особенно для первого изданія своего труда; но, и для второго онъ даже не прочиталъ всѣхъ Малороссійскихь Дѣлъ, хотя и дѣлалъ дополненія по нимъ. При, чтеніи Дѣлъ онъ, какъ видно, старался брать только болѣе важныя. Руководствоваться при этомъ выборѣ можно было прекраснымъ реестромъ и выписками изъ Дѣлъ. Но положившися во всемъ на руководителей и судя о достоинствахъ Дѣлъ по ихъ трудамъ, онъ по этому самому и дѣлалъ пропуски, которыхъ не встрѣчаемъ у его предшественниковъ[101]. Далі Карпов закидає Бантишеві, що він, подаючи документи, неправильно зазначав, що це – оригінали: один раз усього це зазначення вжито вірно щодо виписки з статейного списку Бутурліна про Переяславську раду 8 січня 1654 р. Цей уривок Бантиш надрукував з оригіналу, який переховується в Архіві[102]. В інших випадках це слово «оригінал» (подлинный) вжито неправильно, бо всі папери «исходящіе» збереглися в Архіві, певна річ, лиш у копіях, бо оригінали відсилалися по призначенням[103]. Гадяцькі статті Виговського передрукував Бантиш з «Дипломатическаго Собранія

[99] Источники Малороссійской Исторіи, собранные Д.Н.Бантишемъ-Каменскимъ и изданные О.Бодянскимъ, ч. 1, Москва, ст. IV. Порівн. Н.Василенко: Іосиф Максимовичъ Бодянскій, «К. Ст.», 1903, XII, ст.727-728.

[100] Критическій обзоръ, ст. 12.

[101] ibidem, ст. 12.

[102] И. М. Р., т. I.ст. 96-112.

[103] Критическій обзоръ, ст. 18-19.

Дѣлъ польскаго двора» свого батька і тільки в другому виданні перевірив їх по «Малороссійскимь Дѣламъ»[104].

Загальний осуд Карпова над Бантишем такий: «О Баньıтишъ-Каменскомъ мы должны сказать вообще, что не будучи самостоятельнымъ историкомъ, но имѣя такого предшественника относительно разработки архивныхъ документовъ, какъ его отецъ, и вполнѣ вѣря ему, – онъ оставилъ послѣ себя добросовѣстный трудъ, являющійся и по сіє время единственною цельною исторіею Малороссіи»[105].

Ол.Лазаревський, що зібрався присвятити Бантишеві окремий розділ у своїй відомій та на жаль нескінченій серії «Прежніе изыскатели малорусской старины», вважав, що Бантиш поруч Гр.Полетики, виділяється зпоміж усіх своїх сучасників – дослідників українського минулого – не тільки любов'ю до свого діла, але й відповідною підготовкою до історичної праці[106].

Д.Багалій в своїм коротенькім огляді української історіографії, поданім на вступі до його обширної розправи про «Описаніе Старой Малоросіи» Ол.Лазаревського, зазначає, що «Исторія» Бантиша, так само, як і «Исторія Малороссіи» М.Маркевича, є спробою повної систематичної історії України, спробою далеко недосконалою навіть для свого часу. Ця недосконалість залежала не так від самого автора, як радше від тодішнього стану української історіографії[107]. Отже, тому Багалій думав, що «Исторія Малой Россіи» Бантиша та й «Исторія Малороссіи» Маркевича, мають лиш «бібліографическій интересъ» і тільки документи, додані до обох праць, особливо у Бантиша, не втратили свого значіння[108]. Приєднуючись до думки Багалія щодо Бантиша, цей присуд В.Іконніков вважає можливим зм'якшити[109]. Такого ж приблизно погляду, що Багалій, була Ол.Єфименкова. В передмові до своєї «Історії українського народу» вона каже, що «Исторія» Бантиша і «Історія» Маркевича – обидві остільки старі своїми прийомами, їм бракує історичної критики, остільки вони стоять нижче від своїх джерел, що їх значіння тепер лише бібліографічне: ні історичній науці в тісному розумінні цього слова, ні громадянству

[104] ibidem, ст. 26.
[105] Критическій обзоръ источниковъ, ст. 28.
[106] Передмова до «Словаря малорусской старины» В.Ломиковського, додаток до «Кіев. Старины», 1894, кн. VII, ст. II.
[107] Отчеть о 32 присужденіи наградъ графа Уварова. СПБ, 1892, ст. 40.
[108] ibidem, ст. 41.
[109] Опытъ русской историографіи, т. II, кн. 2, К., 1908, ст. 1612.

вони нічого не дають[110]. М.Грушевський гадає, що головну вагу й вартість праці Бантиша становлять опубліковані ним у додатках матеріяли, до того часу невідомі. Щож до самої «Історії», то, приєднуючись до думки Максимовича, Грушевський вважав її «досить блідою і сухою»[111]. В своїм нарисі української історіографії (в енциклопедії «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ») Грушевський зм'якшує свій присуд і значно прихильніше оцінює працю Бантиша. Згадавши, що від часу прилучення України до Москви Бантиш переносить осередок ваги своїх дослідів на документи московських архівів, він каже, що «этотъ документальный матеріаль, сь преобладаніемь официальнаго московскаго освѣщенія украинскихъ событій, рѣзко выдѣлялъ его трудъ изъ общаго направленія украинской историографіи, вносилъ вь нее новый тонъ и характеръ. Далеко превосходя предшествующія публикаціи запасомъ свѣдѣній и документальностью ихъ, изданный по своему времени очень роскошно и импозантно, трудъ Б.-К. занялъ очень авторитетную позицію въ украинской историографіи и получилъ большое распространеніе[112].

Ол.Грушевський в своїй розвідці про М.Маркевича, говорячи про залежність Маркевича від «Исторіи Малой Россіи» Бантиша підкреслює, що Бантиш подав у прилогах до своєї «Исторіи» багато свіжого матеріялу з Архіву; він називає Бантиша «державником-централістом» і цим пояснює, наприклад, прихильну оцінку Бантишем діяльности царя Петра, всупереч поглядам автора «Исторіи Русовъ»[113].

Ст.Томашівський вважає, що «Історія Малої Росії» стоїть о ціле небо вище від тодішніх «історій» та літописей, хоч би тому, що основана у великій частині на архівнім матеріялі, та про те далеко їй ще до властивої наукової стійности головно задля уживання жерел без докладного розбору та критики, не кажучи нічого про національне становище автора»[114].

Серед цих більш-менш прихильних одзивів представників новішої історіографії дисонансом звучать слова Ігн.Житецького, який називає «Исторію Малой Россіи» «негодными историческимъ

[110] Цитую за українським виданним: Історія українського народа, в. І; Харьків. 1922, ст. 4.
[111] Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, Відень, 1922, ст. 212.
[112] Украинскій народъ, Т.І, СПБ, 1914, ст. 19.
[113] «Журналъ Мин. Народн. Просвѣщ.», 1911, кн. І, ст. 119.
[114] *Ст.Томашівський*. Вол. Антонович, Львів, 1906, ст. 5.

старьемъ»[115] – одзив дуже різкий, з яким одначе солідаризується й московський вчений В.Ейгорн, називаючи цей одзив справедливим[116].

Ще Карпов зауважив, що «Бантышъ-Каменскій єсть не только авторъ Исторіи Малой Россіи, но и издатель малороссійскихъ дѣль»[117]. В додатках до всіх чотирьох томів він видрукував 104 документи.

Як уже зазначено, зпоміж видрукованих Бантишем документів тільки шість взято з Чернігівського Архіву, решта ж припадає на Колежський Архів у Москві.

О.Бодянський надрукував 1846 р. у передмові до виданої ним у московських «Чтеніяхъ» (кн. 1-4) «Исторіи Русовъ» заклик до земляків – надсилати йому для друку в «Чтеніяхъ» матеріяли до української історії. З таким самим проханням звернувся він окремим листом до Бантиша-Каменського. І не пройшло двох-трьох місяців, оповідає Бодянський, як Бантиш надіслав йому з Петербургу «четыре огромныхъ листовника, заключащіе въ себѣ самыя разнообразныя бумаги относительно малороссійской исторіи, собранныя имъ въ разное время и въ разныхъ мѣстахъ, какъ историкомъ Малой Россіи»[118]. Розглянувши надісланий матеріял, Бодянський побачив, що головна частина його – це виписки з документів Архіву Міністерства Закордонних Справ у Москві, що тільки дуже мала частина опублікована, та й то «обнародованное во многомъ расходится съ необнародованнымъ», Бодянський негайно приступив до друку актів, а тим часом умістий з надісланого Бантишем матеріялу такі твори: «О достопамятностяхъ Чернигова» М.Маркова («Чтенія», 1847, І), «Краткое историческіе описаніе о Малой Россіи до 1765 г.» (ibid., 1848, VI), «Описаніе о Малой Россіи и Украинѣ» Зарульського (ibid., VIII) і «Замѣчанія, до Малой Россіи принадлежащая» (ibid. I). Поки друкувалися акти, трапилася відома історія з друком книги Флетчера, і Бодянський на 10 років мусів розлучитися з своїми «Чтеніями». Вернувшись до них, він поспішає, як каже сам, випустити «Источники Малороссійской Исторіи, собранные Д.Н.Бантишемъ-Каменскимъ», якого вже не було в живих. Всього мало бути 3-4 частини. В дійсності, появилося всього дві частини: «Источники Малороссійской Исторіи, собранные Д.Н.Бантышемъ-Каменскимъ и изданные О.Бодянскимъ. Часть І, 1649-1687», Москва, 1858, ст. IV +339 (+1), 8° і Часть II, 1691-1722, Москва, 1859, ст. 340 (+1), 8^0. (Як відбитка з книги І «Чтеній»

[115] «Вѣстникъ Европы», 1907, № 6, ст. 805.

[116] *Виталій Эйнгорнь*. Къ исторіи иноземцевъ въ Старой Малороссіи, Москва, 1908, ст. 6.

[117] Критическій обзоръ, ст. 13.

[118] «Чтеніе» 1858, кн. І, ст. 2.

1858 р. й I книги 1859 р.). На другій частині видання книги урвалося і, таким чином, надрукована лиш частина матеріялу, що його надіслав Бодянському Бантиш. Цей матеріял – це ті виписи, що їх робив Бантиш з «малороссійскихь дѣлъ» Колезького Архіву для своєї «Исторіи». Виписи незавжди точні і справні; частину їх у більш упорядкованому вигляді опублікував Бантиш в додатках до першого видання своєї «Исторіи». Бодянському він надіслав свої матеріяли невпорядковані, а Бодянський не мав сам часу і змоги перевірити їх, або принаймні усталити, чи нумерація дукументів, приставлених Бантишем, відповідає нумерації Архіву Міністерства Закордонних Справ (раніш Колезького Архіву в Москві). Він просто пускав до друку надісланий матеріял у хронологічному порядку, уложивши в кінці коротенький оглав. Вже Карпов завважив певні неточності видання 1858 р. і це дало йому привід завважити, що «относительно способа изданія документовъ Бантышъ-Каменскимъ мы должны отдать предпочтеніе тѣмъ, которые напечатаны въ первомъ изданіи Исторіи Малой Россіи»[119]. І дійсно, вже при першому поверховому перегляді впадає в око, що нумерація «діл» у Бантиша в додатках до «Исторіи» і в «Источникахъ» зовсім різна. Наприклад, виписка з статейного списка Бутурліна, Алферьєва й Лопухіна позначена в «Исторіи» одинкою, а в «Источникахъ» девяткою і чвіркою. І так в багатьох випадках. Всього в І томі надруковано 85 документів, а в II – 118, в тім числі обширне «Слѣдственное дѣло о Кочубеѣ и Искрѣ» в 47 номерах. Кінчаться матеріяли «Источниковъ» духовницею гетьмана Ів. Скоропадського.

Щоб ясніше уявити собі постать Бантиша-Каменського, як історика, треба торкнутись, хоч коротенько, інших його праць. Головне місце серед них (після «Исторіи Малой Россіи») займає «Словарь достопамятныхъ людей русской земли, содержащій въ себѣ жизнь и дѣянія знаменитыхъ полководцевъ, министровъ и мужей государственныхъ, великихъ іерарховъ православной церкви, отличныхъ литераторовъ и ученыхъ, извѣстныхъ по участію въ событіяхъ отечественной исторіи, составленный Дмитріемъ Бантышъ-Каменскимъ и изданный Александромъ Ширяевымъ въ пяти частяхъ. Москва. Въ типографіи Авг. Семена при Императорской Медико-Хирургической Академіи 1836». В п'яти томах цього «Словаря» Бантиш-Каменський умістив 631 біографій, а між ними біографії таких українців: Аліпій, Амвросій Зертис-Каменський, Амвросій Юшкевич, Арсеній Мацієвич, Антоній Печерський, Гр.Базілевич (лікар), Микола

[119] Критическій обзоръ источниковъ, ст. 17. З цим не погоджувався О.Бодянськнй – див. його «Объясненіе» въ «Чтеніяхъ», 1871, кн. I, ст. 224-226.

Бантиш-Каменський, Андрій Безбородько, М.Березовський, Д.Бортнянський, Боян, Варлаам Печерський, Варл.Ванатович, Ів.Гудович, Данило Паломник, Ф.Жученко (полковник полтавський), Степан Зертис-Каменський, Іосаф Кроковський, Иосиф Ільницький (архим. Полт. Хрестовоздв. монастиря), Никон Карпинський, Петро Кованько (сотник), Кочубеїха Любов, Кочубеївна Мотря, Кочубей Василь, Кочубей Віктор, Ант.Лосенко, Іван Мазепа (т. III, ст. 231-277), Нестор, П.Полуботок (т. IV, стр. 164-170), Ол.Розумовський, К.Розумовський (т. IV, ст. 266-275), Ів.Святайло, свящ., Сильв.Кулябка, Ст.Яворський, Філ.Лещинський, Теодосій Печерський, Теофілакт Лопатинський, Теодор Яновський. До біографії Мазепи додано примітку: «извлечено изъ изданной мною въ 1830 году «Исторій Малой Россіи» съ некоторыми переменами». Трохи згодом цю біографію видано окремо: Жизнь Мазепы. Москва, 1834, ст. 92[120].

Ще перед виходом другого видання «Исторіи Малой Россіи» умістив Бантиш, як уже згадувано на сторінках «Трудовъ Общества Исторіи и древностей Россійскихъ» у Москві 1827 р., кн. 2, т. III, дві замітки: «Мнѣніе о лѣтописѣцъ малороссійскомь 1340–1724 (ст. 63-65, датовано: Москва, февраля 29, 1824 года) і «Замѣчанія до Малой Россіи принадлежащая (ст. 73-76, датовано: Москва, апреля 28, 1824 года – з приводу рукопису, надрукованого пізніше в «Чтеніяхъ», 1848, 1, ст. 1-55.

Пізніше, 1842 р., того ж саме року, коли появилося III видання його «Исторіи Малой Россіи», признав Бантиш за потрібне виступити в оборотні Карамзіна супроти Полєвого статею: Памяти Карамзина (опроверженія нѣкоторыхъ обвиненій, взводимыхъ на мнѣніе Карамзина о Ляпуновѣ») – на сторінках «Отечественныхъ Записок», 1842, т. XXIV, ст. 41-59[121]. В цій статті цікаві для нас не спростування поглядів Полєвого на Карамзіна, але загальний погляд Бантиша на

---

[120] Появився й німецький переклад: Mazeppas Leben, Moskau 1835.

[121] Для повноти бібліографії подаємо заголовки всіх інших писань Бантиша: 1) Россіянинъ при гробѣ патр. Гермогена. М. 1804; 2-ге видання, М. 1806. 2) Рѣдкій примѣръ уваженій къ старости. М. 1809. 3) Описаніе дѣяній знаменитыхъ полководцевъ и министровъ, служившнхъ въ царствованіе Петра Великого, М. 1813; друге видання М. 1821 р., книжка вийшла в французькому перекладі, Москва, 1822 і 1828, паризьке видання 1826 і в англійському – Лондон, 1851 р. 4) Жизнь преосв. Амвросія. М. 1813; 5) Жизнь гр. А.А.Мусинъ-Пушкина, М. 1813; 6) Историческое собраніе списковъ кавалеровъ четырехъ росс. имп. орденовъ, М. 1814; 7) Жизнь Н.Н.Бантышъ-Каменскаго, М. 1828; французьке видання М. 1830 р.; 8) Княжна Марія Меньшикова, М. 1833 (роман без імени автора); 9) Біографіи россійскихъ генералиссимусовъ и генерал-фельдмаршаловъ, 4 чч. СПБ. 1840-41, з 48 портретами (деякі з них ґравірував Т.Шевченко).

завдання історичної критики: «Критика всегда должна быть безпристрастна: открывая ошибки и опровергая ихъ, она приноситъ существенную пользу, ибо кто изъ смертныхъ не ошибался? Но должно ли, нападая несправедливо на знаменитаго писателя, котораго вечность сковала молчаніемъ, оскорблять память его неприличными выраженіями?» (ст. 41). Поза симпатією і повагою до автора «Исторіи Государства Россійскаго», що з неї чимало покористувався Бантиш для своєї праці і його манєру безперечно наслідував, чи не вчувається тут нам і власний жаль Бантиша до критики, яка так само несправедливо поставилась до його власної праці і скривдила його незаслужено різкими відзивами?

* * *

Зробимо тепер підсумки. Безперечно, для свого часу, для 2 і 3 десятиліть XIX в. «Исторія Малой Россіи» Бантиша-Каменського була видатною появою. Як-не-як, вона уперше подала українському громадянству систематичний огляд української історії, опертий на широкім використанні джерел і літератури предмету. Автор держався погляду про автохтонність українського народу на заселеній ним землі, про тяглість і непереривність його історичного процесу від часу появи словян, предків сучасних українців – і до кінця існування тої форми української державности, яку звемо Козацькою Державою або Гетьманщиною. Подавши в І виданні своєї «Исторіи» властиво лиш історію Гетьманщини з половини XVII до другої половини XVIII віку, Бантиш уже в II виданні поширює свій виклад і бере під увагу історію українського народу від початків Київської Держави до скасування Гетьманства 1764 року.

В історії Бантиша-Каменського бачимо великі прогалини. Дуже мало сказано про долю західно-українських земель під Польщею в XVII ст. і зовсім нічого щодо XVIII ст., нема нічого про Слобідську Україну й про упадок Запорожжа. Дуже наївні погляди Бантиша на походження козаччини й мало критичне відношення до козацької доби перед Хмельниччиною. Можна б вказати ще багато дефектів історії Бантиша, але не будемо судити його міркою наших часів і наших понять про завдання історичного досліду. Натомість мусимо визнати за заслугу Бантиша, що він перший впровадив архівний матеріял, як головне джерело історії, хоч іще не вмів належно його оцінити, коли ставив поруч нього, як матеріял одновартний, козацькі хроніки і

літописні компіляції. Не меншою заслугою Бантиша є опублікований ним того ж таки архівного матеріялу[122].

[122] Вже потому, як ця моя стаття була зложена, вдалося мені добути книгу київської «України» за вересень 1930 року, де на ст. 55 Дмитро Грабовецький опублікував замітку: «Документи, якими користувався Бантиш-Каменський до своїх історичних праць». Він наводить там реєстр усіх 66 архівних «дѣлъ», які забрав був з архіву Чернігівського Губернського Правління 13.II.1817 р., а повернув в кінці 1822 року [зазначимо, що цю примітку дописано Д.Дорошенком власноруч на невеличкому клаптику паперу під час вичитування коректури роботи підготовленої до друку в «Записках НТШ» – *В.А.*].

Наукове видання

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки

Головний редактор *В.Смолій*
Відповідальний редактор *І.Колесник*

Тексти подаються в авторській редакції

Оригінал-макет *Д.Вирський*

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки/ Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Ч.2. – 74 с.

ISBN 966-02-4151-8
966-02-4152-6

Альманах присвячений проблемам теорії історіографії, методології та історії історичної науки. Випуск висвітлює окремі теоретичні питання історіописання, аналізує сучасні методи, напрямки, та образи історіографії тощо.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться теорією історіографії та історією історичної науки.

Підписано до друку 19.12.2006. Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 6. Обл. вид. арк. 4,2.
Тираж 300. Зам. 77. 2006 р. Безкоштовно.
Поліграф. д-ця Інституту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4